

Sándor Demeter Lajos:

Az „Kitsin Ekklesia”

Adalékok a sepsi-zaláni református templom történetéhez

Templomunk története nem szakítható el teljességgel községünk kialakulásának, fejlődésének históriájától. A századok folyamán a faluközösség élete szervesen kapcsolódott egybe az egyházközösség fejlődésével, alakulásával. A templom alapkövének lerakása, az építés folyamata, a renoválások, átalakítások mind-mind szegmenstumai a falu történetének is.

Hogy mélységében távlati képet nyerhessünk a zaláni templom építésének a megkezdéséről, föltétlen szólnunk kell a települési viszonyokról, a falu kialakulásáról. A Zalánban és környékén végzett szondázó ásatások nem elégségesek ahhoz, hogy pontosan datálhassunk egy környékbeli ősi-, vagy népvándorláskori települést. Tekintsük át, milyen kép rajzolódik elénk az archeológusok tevékenysége nyomán!

1940 tavaszán a sepsiszentgyörgyi múzeum régészei végeztek ugyan ásatásokat a Csutakos- és Pincevár-tetőn, de a feltárási eredmények — sajnos — nem döntöttek el egyértelműen, hogy római kori, vagy későbbi, esetleg közép- vagy újkori építkezés maradványai-e a két magaslat földgyűrűi.¹

Orbán Balázs, vidékünk jó ismerője 1869-ben kiadott Székelyföld-leírásában szintén megemlíti ugyan Pincevárat, de szerinte „a követelt várnak semmi nyoma fel nem fedezhető”. Ugyanő említést tesz a Bolgármarról is, hogy az akkori szájhagyomány szerint — még most is él a nép között ez a hiedelem! — ezt a területet valamikor bolgárok lakták volna, de eddigelé innen erre utaló, ezt a vélekedést megerősítő bizonyíték még nem került elő.² Századunk első évtizedeiben az európai hírdő Dr. László Ferenc régész a Zalánnal szomszédos Oltszemen végzett ásatásai során megállapította, hogy az oltszemi Mikó-kastély helyén az Olt völgyét a Csiki-medence felé lezáró római katonai tábor — castrum — állott, a Gyerópatak bal partján, a kastély közelében pedig polgári település lehetett. Ezt bizonyítják az itt előkerült római kori edénytöredékek is.³ Ez a polgári telep pedig a történelmi Zalán falu határterületének szélén létezett egykoron.

Legutóbb 1989 őszén Zalán keleti, Alszeg végében kezdődő határában, nyugatra a Kutas néven ismert kaszálótól, közel a faluhoz, cseréptöredékeket találtam,

melyeket Dr. Székely Zoltán és Székely K. Zsolt régész urak a korai hallstatti-kultúrához tartozónak határoztak meg.⁴

Falunkat az Orbán Balázs idézte forrás az 1332-es pápai tizedjegyzék — registerum — említi először. Eszerint (648. lap) Zalán akkori Miklós nevű papja 2 garast fizetett. 1333-ban ugyanő 1 régi bánálissal és 4 chulagueval járult hozzá a pápai tizedhez.⁵ Ekkor már bőven létezett a falu és állott a templom is.⁵ Számolva azzal, hogy az akkori viszonyok között mennyire nehézkes az építkezés, hogy több évtized is kellett egy templom tető alá hozatalához, nyugodtan kijelenthetjük, hogy Zalán már a XIII. század derekán eléggé erős, fejlett település lehetett. Orbán Balázs szerint a templomunkat a pálos szerzetesek építették, akiknek kolostora Illyefalván volt. A paulinusok még a XVIII. században is rendelkeztek birtokokkal Zalánban.⁷ Orbán Balázs utóbbi állítását a meglévő falujegyzőkönyvek is alátámasztják.⁸

Eredetileg a templom sokkal kisebb volt és keletkezési korszakának megfelelően román stílusban, keletelve épült. Mint a fentebb említett inscripció léte is bizonyítja: az északi és nyugati fal egy része abból a korszakból maradt fenn. Az apszist a XIX. sz. elején bontották le. Alapkövei az 1970-es évek vége felé — a padlózat javításakor — felszínre kerültek; a jelenleg álló szőszéktől kiindulva körülbelül 75 cm-es vastagságban felelt a XIX. sz.-ban épített karzat alatt. A vakolat törmeléke között számos szürkés, rozsdabarna, fakó piros és sárgás színezetűt találunk. Mindezek arra is utalnak, hogy az előző templom falait falfestmények díszíthették.

Az épületegyüttes ékessége a déli bejárat ajtókerete. Orbán Balázs szavait idézve az „*épségben maradt portálé (...) a román építészeti műalkotásainak egyik legszebb s főként így félre eső helyben nagyon is meglepő példánya. Az ajtó mellett a falba tett beszélésbe talpazat nélküli kerek faltők vannak helyezve, melyeknek díszes kapitéljei eltérők egymástól, mert míg a jobb oldalit szőlőgerend és levélkélmény díszíti, addig a baloldali korinthizáló. E kapitélékre a fallal egybefolyó lemez s erre a faltőnek megfelelő erős hengertag jön, mely félkörívbe megy egyik fejezetből a másikra. A kapunyílást egyenes záródású szögeleteibe helyezett közszeletekkel. A nyílást felett ekként támadó tymezőbe (tympanum) horgony és hengertaggal jelölve van a lóheretv, melynek közép levelébe díszes lapú ornamentika van vésvé (...) e díszes kapu (...) ha nem régiebb, de minden esetre a XIV. század kezdetéről való.*”⁹

Dokumentumok híján a következő századokból a templom sorsáról semmit nem tudunk, csak az erdélyi viszonyok tükrében következtethetünk a zaláni állapotokra. A XVI. század elején tért hódított a reformáció, a falu lakói fölverték az új vallást, hasonlóan a környék más településeihez. A protestantizmus puritán eszméi következtében átlaktották a templombelsőt is. Ekkor kerül vakolat vagy mészlepel alá sok templom falfestménye: Háromszéken például a sepsibesenyői, a killyéni, kőkösi, stb. — valószínűleg a zaláni is. 1567-ben, — a híres tordai országgyűlés évében, amely hivatalosan elismerte Erdélyben a vallásszabadságot —, településünk 17 kapuval rendelkezett, ami egy közepes falunagyságnak felelt meg, hiszen Háromszéken a város státussal rendelkező Sepsiszentgyörgyöt 63 ka-

puval, Illyefalvát pedig 67 kapuval jegyezték ugyanekkor. A környező falvak: Igy Étfalva 6, Zoltán 9, Martonos 11, Fotos 10, Oltszem 9, Bodok pedig 26 kapuval szerepelt.¹⁰

Erdélyország történelmében Bocskai trónra lépte, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György uralkodási időszakában egyben a fejedelemség fénykorát is fémjelzi. Normalizálódtak a helyi viszonyok, fejlődésnek indult mind gazdasági, mind kulturális szempontból az ország, európai tekintélyt szerezve magának. Míg Közép-Európában dúlt a harmincéves háború (1618–1648), addig fejedelmeink többé-kevésbé biztosítani tudták a vallásszabadságot. Sajnos e jog gyakorlása nem volt mindig gördülékeny, főleg a Habsburgok által is támogatott ellenreformáció révén többször voltak összetűzések, kegyetlenkedések. II. Rákóczi György uralkodása, az 1657-es lengyelországi hadjárat Erdély romlásához vezetett. 1658-ban a szultán parancsára 1000.000 krimi tatár és török büntető hadjárata pusztította az országot. Lángokban állt Háromszék is. Sepsiszentgyörgyöt és templomát kétszer is feldúlták, először 1658 augusztusában, másodszor pedig 1661-ben. A lemészárolt lakosság tömegsírját 1969-ben végzett csatornázási munkálatok alkalmával találták meg.¹¹ A büntetőhadjárat következményeit vidékünk kevés települése vészeltte át. Valószínűleg — erre enged következtetni az országút és a település fekvése —, hogy Zalánt és templomát is kirabolhatták a tatárok, habár eddigelé tudomásunk szerint erre vonatkozóan dokumentum még nem került elő.

A XVIII. századtól kezdődően műemlék templomunkról egyre több frásos emlék maradt fenn. 1736-ból származik az az összeírás, amely felsorolja „a zaláni Ecc(lézsianak) a ferumokhoz való eszközei”. A több, néprajzi szempontból is érdekes abrosz, kendő és székelyfestékes szőnyeg mellett megemlítenek egy aranyozott ezüst kelyhet és tányért, ugyanakkor egy virágos abroszt. Ez utóbbi eredetije Bukarestbe, múzeumba került, másolata pedig jelenleg is a templom tulajdonát képezi.¹²

Mielőtt rátérnénk a meglevő dokumentumok tükrében templomunk további történetének bemutatására, feltétlenül említést kell tennünk arról is, hogy a monumentális épületek arculatának változásához, átalakulásához nem csak az eszei-, és stílus-irányzatok, a háborúk dúlásai járultak hozzá, átépítéstük sokszor a természeti csapások, a földrengések is kiváltották.¹³

Videkünkön a krónikások a XV. századtól a XVIII. századig több mint tíz kéregmozgásról emlékeztek meg. A XV. század legerősebb földrengését 1471 augusztusában észlelték, a XVI. században az 1516-os és 1590-es volt a legerősebb, míg a XVII. században valószínűleg az 1683-as lehetett. A XVIII. századból is több mint fél tucat észlelt földmozgásról tudunk. Az 1701. június 11-én kitört földrengést 9-es erősségűnek becsülték, míg az 1728-ast 7,5 erősségben állapították meg. Az utóbbi túlélője, Vásárhelyi János krónikás szerint délután 5 óra tájban (...) a falak mozogtak és a szék, amelyen ült, erősen ingott, majd a ház teteje is annyira megrongálódott, hogy tanácsosnak vélte kimenekülni, mielőtt a romok alá temedődné. A század legnagyobb földrengése 1738-ban volt, a már említett Vásárhelyi így írt az átéltekről: „10 óra tájban a föld annyira ingott, hogy az épü-

letek leomlással fenyegettek, a harangok megkondultak, az edények a házban le-
hullottak”. Egy másik krónikás, Lécfalvi Gyárfás Elek is hasonlóan ír, de meg-
jegyzí, hogy „a föld meghasadott (...) a víz kék sárral együtt egy singnyire felszö-
kött a földből a vizek mellékin”. Sepsiszentgyörgyön leomlott a vártemplom külső
fala, megrepedezett a brassói Fekete-templom boltozata, Bukarestben pedig há-
zak, templomok dőltek össze.¹⁴

E sorozatos csapások a századok folyamán a zaláni templomot és kőfalát is ki-
kezdttették. Nem csoda, ha az 1775-ös vizitáció megintí az ekléziát, hogy „az ha-
ranglábat restaurállyák, mivel szinte dőlő félben vagyon (és) a tziinteremnek kidült
kőrakását is reparállyák.¹⁵ Valószínűleg a javításokat 1777-ben végre is hajtották.
Erre következtethetünk egy 1778-as falujegyzőkönyvi bejegyzésből, ami megemlí-
ti, hogy „a Falu jó indulattjából engedte volt a maga erdeiből”, hogy az egyház az
épfítkezésekhez meszet égethessen.¹⁶

Itt jegyzendő meg, hogy a régi székely szokásjoggal értelmezhető teljes mérték-
ben az idézettünk. Ugyanis vidékünkön az erdők túlnyomó része ebben az időben
még köztulajdonban volt, a „teljes falu” tilalmasai, azaz a faluközösség határozta
meg annak valamiféle használatát, szabályozta az erdőlést, hasonlóképp az erdőn
való legeltetést, vagy valamilyen jog rövidebb-hosszabb ideig való megtiltását, ille-
tőleg szabadalmazását. Voltak erdők, melyeket több falu bírt közösen. Ilyen volt
a Köz-Hatod, ez hat falu közös birtoka, vagy a Kilenc falu erdeje a Bodoki-hegy-
ségben. Ezek használatáról a tulajdonos falvak a rendszeresen megtartott közgyű-
léseken határoztak.

Falunkban általában kevés erdőrész volt szabadon használható. Engedéllyel és
jól körülhatárolt helyen volt szabad a legeltetés, az erdőlés, vagy éppen a mészé-
getés. Csak a falugyűlés közmegegyezéséből engedélyezték az e fajta joggyakorla-
tokat s ez természetesen vonatkozott az egyházakra is.

Templomunk mellett — mint az 1775-ös vizitáció jegyzőkönyvéből vett idézet
is alátámasztja — egyszerű harangláb állott, melyet valószínűleg az 1790-es,
egész Erdélyt megrázkódtató földindulás teljesen tönkretett. A rengés erősségét
mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ekkor szorul javításra a sepsibesenyői
Gyárfás kúria is.¹⁷

A templomtornyot 1792-ben kezdték építeni.¹⁸ Az épfítkezéshez szükséges pénz
előállításához még 1791-ben a faluközösség 62 darab sertés legeltetési árendájá-
val járult hozzá, ami összesen 45 forintot tett ki.¹⁵ Jelentősebb összegeket ado-
mányozó személyekről is megemlékezik az egyházi jegyzőkönyv. 1793-ban Séra
Elek 17 forintot és 35 dénárt adományozott az egyháznak.²⁰ 1794-ben Séra
Ádám engedi át Fűzesi Imrének adott kölcsönét, így 6 forint és 80 denárral segíti
a munkálatok előmenetelét.²¹ Még az épfítkezések megkezdésekor Apor Ferenc
24 szál deszkát adott kölcsön az egyháznak, ezt halálos ágyán az ekléziára hagy-
ta, hogy ezzel is elősegítse a torony minél hamarábbi felépfítését. E hagyatékot
1796-ban jegyezték be a jegyzőkönyvbe.²² 1797-ben Apor Sámuel Fűzi Sámuel
adósának 6 forint tartozását és ennek kamatját ajánlotta fel ugyancsak a torony

épitésére.²³ Az építés folyamatához 1801-ben újból a faluközösség járult hozzá. Közadakozásból összesen 95 forint gyűlt volt össze.²⁴

A szájhagyomány szerint a torony jelenlegi szintjénél sokkal magasabb volt. Több idős ember állítja, hogy a múlt század második felében egy szélvihar rontotta le a torony tetejét, lezuhanó bádogteteje súlyosan megsebesített egy aszszonyt, aki a szomszédságban lakott. Ez az eset valószínűleg 1860-ban, vagy 1874-ben történhetett, mivel a harangok szintjén néhány festett felirat megörökltetette számunkra a torony kijavításának idejét is.²⁵ 1860-ban a templom tornyát Kolcza Tamás festette ki és tetőzetét Fábíán János bádogozta újra, újabb javításokat pedig 1874-ben végeztek rajta.

Az építkezések megkezdésének jó előlendítője volt, hogy helyileg meg tudták oldani a szükséges nyersanyag egy részének beszerzését. Zalán neves mészégető helység volt. A szükséges nyersanyagot a Baróti-hegység homokköveiben jelenlevő jurakori mészkőtömbökből bányászták, vagy a vidéken elég gyakori mészmárgát használták fel.²⁶ A lelőhelyekről utal a zaláni falujegyzőkönyvek helynév-anyagában szereplő — a köztudatban ma már nem ismert — Mészpest nevű erdő-rész. A „pest” régi szavunk üreget, mélyedést jelent, a nyílt tűzhelyeket is pestjának nevezték, ugyanígy a homokkő közül kibányászott, a mészkő elhordása után mélyedéseket, vagy a mészégető katlanok helyén maradt üregeket is pestnek nevezte a nép.²⁷ A helybeli mészégetéssel kapcsolatosan a fennmaradt falujegyzőkönyvek sok adatot tartalmaznak, főleg a katlanok hevítésére elhasznált fák nagy mennyiségére, az erdők ily módú irtásával kapcsolatban. A zaláni mész jó minőségét mi sem bizonyítja jobban mint az, hogy 1820–21-ben 37 szekér szállította Zalából az égetett meszet a sepsiszentgyörgyi huszárparancsnoki székházhoz,²⁸ a Székely Mikó Kollégium építéskor pedig 15 tonna meszet szállítottak innen az építkezéshez.²⁹ A helybeli adatközlők szerint századunk első felében a mészégetéshez szükséges nyersanyagot az Avasról, a Csutakos-tetőről és a Damanik-fejéről bányászták. Id. Király Lajos 79 éves és Kontza István 82 éves adatközlőink szerint a katlanok a Veres-dombon belül voltak.

Benczefalván — Zalán északi falurésze — a '30-as években két katlan működött, a Veres-dombon pedig háromban égették a meszet. Szerintük a templomot, a tornyot és a cinterem kőfalát is helyileg előállított mésszel építették fel. Ezt tanúsítja egy 1812-béli jegyzőkönyv is, mikor az új harangozó megígéri az egyház vezetőségének, *„hogy a templom építésre az Eccle segítségé és kenyere mellett annyi meszet éget, a mennyi az építésre szükség”*.³⁰

A Zalán faluban is megfordult Orbán Balázs könyvében elmeséli, hogy a torony és a templom építés egy zsák ajándékozott zabból épült fel. „Ugyanis egyik Zalányi (sic!) birtokos, egyike az itt lakó Séráknak egy heti vásár napján Szentgyörgyre menvén, egy elejtett véka zabot talált az uton, köröztette és kikiáltatta, a nélkül, hogy gazdája került volna; haza vivé pedig az ecclesiának ajándékozta úgy, hogy ki azt kiveszi egy évre, másik vékát fizessen rá kamat fejében s ő maga mindjárt néhány évre kivette, utána mások, miből aztán néhány évtized alatt

annyi zab s abból annyi összeg jött ki, hogy templom és torony építés kitelt belőle...³¹

Orbán Balázs tévesen emlékszik vissza, ugyanis 1828-ban az akkori zaláni lelkész Maxai Zsigmond volt az, aki talált egy zsák árpát és ajánlotta fel az eklézsia számára 1832-ben: „az 1828^{ik} Esztendőben Februáriusnak egyik napján sepsi Sz. Györgyön Heti vásárban lévén, midőn némely bajaimnak igazítások végett a Szánomtól el mentem volna, valaki egy véka árpát fel tett a Szánomra, midőn vissza mentem mindenekelőtt szorgalmasan meg tudakoztam a kik a Szánom körül voltak, hogy kié az árpa, de senki is magának nem mondotta, sőt minek utána onnan haza hozattam a Templomban is ki jelentettem, hogy annak tulajdonosára rá találhassak, de úgy is teljességgel reá nem találtam melyre nézve a Zaláni Nemes Ref. Ekléziának hasznára kívánván fordítani a meg jegyzett 1828^{ik} Esztendőben Interesre kiadtam és ősszel lett belőlle egy véka és kilentz ejtel, ezt 1830^{ba} két vékára ki potoltam és magam el vettem, de szük lévén a Termés a' Felettebb valo nagy Szárazság és 10 öl ho mián tsak egy Kőbölre Szaporodott a melyet 1831^{be} licitatione mediante az Ekl[ési]a gyűlésében el adtunk 9 az az Kilentz R(é)n(e)s forintokért és 24 xokért [krajcárokért], hogy a megvásároló Sz[ent] Mihály napkor befizesse az árrát, hogy akkor ismét a Nemes Ekl[ési]ának Számára jövendőre nézve többet vásárollyunk (...) ilyen feltételek mellett kívántam a Nemes Ekl[ési]ának hasznára fordítani.”

A továbbiakban feltétlként szabja meg az adományozó, hogy abban az esetben, ha jelentkezne a káros személy, megfelelő kamattal az árpát visszaadják, az egyháznak csak a tőke forgatásából származott pénzösszeg maradjon meg. Kikötése az is, ha nem kerülne elő a tulajdonos, akkor 1830-tól kezdődően 15 évig ne költthessék el „*sem a Summát sem pediglen a rá jövendő interest*”. E meghatározott időszak eltelte után, a tőkén kívűl, a pénzzé tett gabona kamatot az urvacso-ra költségeire, ha van olyan személy, ki jószántából vállalja az ilyen kiadásokat, akkor az egészet „*az isten Háza romlásának újítására*” fordítsák. A meghatározott 15 év alatt — ez is feltétel — a gabonát Szent György nap előtt kell elárverezni az érdeklődő gazdáknak, akik kezesség mellett az árát ugyanaz év Szent Mihály napján kell befizessék az egyháznak. Az előljáróság kötelessége az, hogy a kapott pénzből mindig „*olyan nemű Gabonát [vegyenek] amibe vagy a mineműbe több hasznot reméllenek*”.³²

E kamatra kiadott gabona jól jövedelmezett. Míg 1831-ben az eladott árpából 9 rajnai forintot és 24 krajcárt kaptak, melyre 7 köből, 2 véka zabot vehettek 9 rajnai forint és 15 krajcárért, ami csak 9 krajcár jövedelmet jelentett,³³ addig például 1843-ban a megyebíró 121 köből, 1 véka és 4 kupa zabjövedelemről számádo-l,³⁴ míg 1845-ben 182 köbőlől és 2 kupáról ad be kimutatást.³⁵

Az adományozó Maxai Zsigmond feltételei szerint évenként számoltak el az egyház zabtőkéjéről és kamatjairól, sőt a XIX. század második felétől külön protokollumot nyitottak, az úgynevezett „Zabos könyvet”, melynek az 1885-ben kezdett második kötete jelenleg is a helyi levéltárban megtalálható. Címe: „A S. Za-

láni év ref. Egyház községnek az 1885^{ik} évben kezdődő zab magtárolói Jegyzőkönyve II.”

Fontosnak találtuk a fennebb említett hagyatékozás részletes tárgyalását, abból a szempontból, hogy rávilágítsunk arra, hogy a zsák gabona évek során felgyűlt kamatját, nem a templom építésére — mint az elkövetkezendőkben látni fogjuk, az már ebben az időszakban készen állt, sőt maga a lelkész is „*az Isten Háza romlásának ujtására*” szánta —, hanem annak tatarozására, esetleg a múlt század derekán újból épített papilak költségei egy részének fedezésére fordíthatták. A templom és tornya újjáépítését teljesen más alapokból teremtették elő.

Átvizsgálva az egyházközség legrégebbi jegyzőkönyvét, találtunk adatokat, megyebírói számadásokat, melyekben kamatra kiadott „*búzabeli adósságokról*” referálnak feletteseik előtt.³⁶ Régi szokása volt a helybéli eklézsianak a gabonafélék e fajta kamatoztatása, de mint jövedelmi forrást nem tudjuk, milyen célokra hasznosították. Tehát Maxai Zsigmond kezdeményezése nem volt újkeletű, de ő jól körülhatárolt céllal indítványozta adományának értékesítését.

A kölcsönbe adott gabona a nép szegénysége, az esetleges devalváció, vagy a felületes ügyvitel miatt az egyházi vezetőknek számtalanszor gazdasági gondokat okozott. Több vizitációs jegyzőkönyv kéri az illetékeseket, hogy a kölcsönzőktől kérjenek kezeseket. 1749-ben az ellenőrző bizottság leszögezi „*törvényszerűleg*”, mivel „*a Zaláni Reformata Ekkl[ésia] pénz és búzabeli adósságai ab ovo nagy periculumban forgattanak a curator halogatosok miatt*” évről- évre felvegyék a kamatot, mert máskülönben „*felette igen meggyűl és a szegénység megterhelhetik*”. Ha a hitelezők akarnák is, a kölcsön vett értékhez soha ne kapcsolják a kamatot, hanem külön tartsák nyilván, „*mivel könnyen letagadhatja ellenkező esetben a hitelező, csak az eredeti összeget ismerve el, letagadja a kumulált kamatot*”. A kamatok felvételének napját Szent Mihály (szept. 29.) napjára határozták, ami elhalasztódhat az év végéig, természetesen büntetés fizetése mellett. Más falukban lakóknak tilos volt a kölcsönzés, jobbágyoknak csak a földesura kezessége mellett volt adható kölcsön. Az árendába adott kaszálók, szántók taxáját Szent Márton (nov. 11.) napján kell beszolgáltatni.³⁷

Volt eset, hogy a kamat annyira felnőtt, hogy a kölcsönző kénytelen volt az egyháznak elzálogosítani a földjét. Például Baróti István 1749-ben 4 köből búzákamattal tartozott, ennek fejében egy két köblös szántóföldjét adta át az egyháznak „*oly conditio alatt, hogy mikor maga vagy posteritási a' négy köből buzát deponálhatják, tartozzék az Eccl[ésia] remittalni*”.³⁸

Mielőtt folytatnánk a templom történetét, föltétlenül meg kell említenünk a XIX. század legnagyobb földrengését. Pusztító ereje felmérhető abból, hogy Isztambultól Moszkváig, sőt Pétervárott is észlelték. Egy udvarhely-széki szemtanú így emlékezett a katasztrófáról: „*Októbernek 25 napján 10–11 órakor (1802) volt nagy földindulás, hogy sok helyen tornyok, templomok, épületek összeomlottak (...), amint hallotuk Brassóban, Háromszéken (is)*”.³⁹

Megyénkben szinte felmérhetetlenek voltak a károk. Sepsiszentgyörgyön a várfal, a hátsó bástya, a gótikus templom hálóboltozata omlott össze, a torony pedig

szinte földig hasadt. Killyénben a szentélyboltozat, Nagyajtán a későgótikus bordásboltozat rongálódott meg helyrehozhatatlanul. Hasonló vagy nagyobb méretű károk keletkeztek Alsócsernátonban, Kis- és Nagyborostyón, Sepsibesenyőn, Aldobolyban, Nyújtódon, Polyánban, Esztelneken, Altorján, Uzonban. Kisborostyón például a Tompa-udvarházat, ami teljesen romba dőlt, csak 1805-ben építették újjá kő helyett fából.⁴⁰

Zalánban is érezhető károkat okozott a földrengés. A templom össze-vissza repedezett, szinte használhatatlanná vált. A lakosok igyekeztek ezért egy minél hamarabbi pénzalap megteremtésére és egy újabb, egyben nagyobb befogadó képességű templom megépítésére.

Már az eddigiek alapján bebizonyosodott — és igazolódni fog a következőkben is —, hogy az egyházi építkezésekben, mint általában az egész Székelyföldön, a fő vállaló szerep és teherviselés a teljes faluközösségre hárult. Példaként hozzuk fel az esztelniekieket, ahol a falu mindenkinek fát oszt ki, melynek árát: az 1 Ft-ot, hogy a templom tornyát felépíthessék, a „megye kasszájába” kell befizetni. A zabolaiak a közpénztárból segítik 1846–1848 között az építkező katolikusokat: több ezer forint értékű erdőrészt árvereztetnek el egyházi célokra.⁴¹

Zalánban az építkezési költségekhez szükséges pénz előteremtését 1807 márciusában kezdik meg, amikor a faluközösség átadja a Kopac Avas nevezetű erdő árendáját az eklézsiának „*oly formán, hogy (...) Tíz Eszteni-dők[ne]k lefolyása alatt fenerallyon a' Templom Számára*”, azzal a kikötéssel, hogy csak templom építésére fordítható az évi 100 forint bér.⁴² E taxára kiadott terület, habár az évek folyamán több egyenetlenség és megbotlás is volt a bér befizetésében, jó jövedelemforrásnak bizonyult. 1810-ben a kamattal együtt 301 forint 24 pénzekre, 1815-ben 564 forint 60 pénzekre, 1817-ben pedig 757 forint és 400 pénzekre emelkedett.⁴³

Már az előbbieken kitértünk arra, hogy nehézséget és gondot okozott az egyháznak a pénz kamatra való kiadása. A hitelezők és az egyház közötti egyenetlenség a kölcsönök nem időbeni vagy vissza nem fizetésében, a meghatározott kamat elnapolásában keresendő. Ehhez hozzá járult a XIX. század elejének nagy devalvációja, a pénz értékének 1/5-re való leértékelése is. Ezért az Avas árendáját már 1811-ben arra kötelezték, hogy „*akár mitsoda színű pénz járjon ennek utánna, akár ezüst akár arany évi 100 forintot a maga értékében rendesen megfizesse*”.⁴⁴ Valószínűleg a pénz értékének süllyedése miatt tud csak 168 forintra elszámolni az egyházi gondnok az említett terület 1813–14. évi árendájából.⁴⁵ Habár eredetileg az „Avas-taxát” csak a templom építésére szánták, a megkötött kontraktus ellenére kölcsönre is kiadták. Emiatt, annak visszaszerzése nehézségekbe ütközött. Például, hogy az „*1811^{be} Költsönzött Személyek Egyezeseknek eleget nem akarvan tenni (...) hogy jobb mogyaval vihesse (a) dolgot Eklesiank Tit[ulált] Czerjek Andras Traktualis Curatorral communicálja ezen dolgot Tit[ulált] Sera István és Szabo István ökegyelme*”, hogy az elkövetkezendőkben pontosan kövesse e fontos pénzállomány dolgait, tekintettel a birodalomban mélypontra jutó inflációra, az egyházi kassza veszteséggel zárhat.⁴⁶ A század ele-

jének pénzügyi állapotára jó példa Bodor József esete. Ő ugyanis 120 forintot kölcsönzött az egyháztól, éppen a devalváció idején. 1817-ben az egyházmegye vezetősége elismeri, „*hogy a pénz el volt romolva a' midőn kölcsönözte*”, azért abban az értékben fizeti ki tartozását, amennyit ért valójában a leértékelt pénz, tehát 1/5-ét a kölcsönzött összegnek köteles csak visszafizetni⁴⁷ a már elhalálozott helyett az utód Bodor Gábor.

Az 1802-es földrengés által tönkrement templom újjáépítéséhez csaknem 18 év eltelte után foghattak hozzá. A majdnem két évtized alatt az 1807-ben a faluközösségtől kapott Avas-árendából teremtették elő a pénzt és az anyagi alapokat. 1812-ben az újonnan választott harangozó bevonásával hozzáfogtak a szükséges mész kiégetéséhez.⁴⁸ 1815-ben az építkezési előkészületek közepette, hogy minél hamarabb hozzáfoghassanak a munkálatokhoz, egy aktívabb főkurátort választanak, a megyebírói tisztséggel pedig Kontza Lászlót bízzák meg.⁴⁹ Mégis, nem tudni az okokat, még 1819-ben sem fogtak hozzá az építéshez, hiszen a vizitáció szigorúan megfenyíti az egyházközséget felröva, hogy „*szinte egész romlóban lévő*” a templomuk, „*különben is kitsin (...) az Eccl[ézsi]a Népeességére nézve. De mégis mind eddig a Visitatiok sok erőltetéseire is az Eccl[ézsi]a fel nem indult romlásba levő Temploma meg ujjíttására holott majd nyakukba omlik a Kőfal. Azért most legutoljára Serio meginti (...) Visitationk a N[eme]s Ekk[é]l[ési]ának s M[egye] Bírójának hogy a Templom megujjíttasához fogjanak haladék nélkül. Különben külső Tiszti erő hatalom által fog szorítani az Ekk[é]l[ési]a az Templom reparaltatására...*”⁵⁰

Végül 1820. április 24-én fogtak hozzá a romlott részek lebontásához. A munkálatok közben a meszelés alól értékes feliratok kerültek elő. Ezeket az egyházejegyzőkönyvben az akkori lelkész megörököltette.⁵¹ Az inscripciók még akkor megsemmisültek, bizonyítja ezt az is, hogy a legutóbbi javításkor egy gótikus kis A betűt megőrző vakolatdarab is előkerült, ami szerint a feliratok a fehér alapon feketével frottak voltak.

A déli oldalon a bejárat felett — akkor még nem volt portikus — ez állott: INT-RA TEMPLA DEI DIE MISERERE MEI PER MISERERE MEI LABITUR IRA DEI.

Bent a templomban, ugyancsak a déli oldalon — erre következtetünk abból, hogy egy 1816-os jegyzőkönyv szerint mint fő patrónusnak, Gróf Mikó Miklósnak székhelyet „*A Papi Chatedrával átellenben a' Szivárvány mellett, (...) az ablak alatt*” választanak — dokumentumunk is ezt jegyzi meg a felirat helyének: „*a Szivárvány oldalán, a mint ki tettzet találgatni e volt:*”

NOTANDUM EST QUOD: ANNO DMNI MCCCXNONO PRESUL: BENE-DICTUS ISSAM CONSECRAVIT ECCLESIAM AD ONORE BEATI MICHAELIS ARCANGELI IN DIE DMCA ANTE KARISMATA DIA 7 TUMULAVIT RELIGUAS SANX VENCESLAY ANNO 7 UNDCA VIRGINO STEPHA CONSTITUIT INDULGENTIAS CENTA XXXX: DIERUM DE RELIQUIS PDTR IN TEMPORE DMI REGNI KAROLI PRUIBIUM DIVINITATIS AMEN.

A szivárványon felül az ablak mellett pedig ez állott: FERTE PRECES DMO INTRA LIMINA TEMPLI — TERRIBILUM METUANT OMNIA REGNA DEUM.

A felsorolt latin XIV. századi feliratok mellett egy újabb kori felirat is állott magyar nyelven: „Isten dicsőségére épült 1319-be”.

A latin nyelvű felirat szerint a régi templomot Szent Mihály arkangyal nevére szentelték fel, míg a szószék fölött most is álló inscripcióból tudjuk, hogy az átépítések 1821-ben kezdődtek meg és 1825-ben fejeződtek be.⁵² A teljesen lebontott keleti részek, az apszis és a latin feliratos déli oldal felől az épületet 3–4 méterrel bővítették, ugyanakkor az északi és az új déli fal bejárataihoz egy-egy portikust is hozzátoldottak. Ezek a jelenben is a régi szokásokhoz híven külön-külön a nők és a férfiak templomba való belépésének a célját szolgálják: az északi portikust a nők, a délit pedig a férfiak és a lelkész számára tartották fenn. Ugyanitt szólunk a korok során kialakult szigorúan szabályzott ülésrendről is. E joggyakorlat jellemző szinte az egész magyar vidékre. Kós Károly egyik tanulmányában szakszerűen elemezi is egyik erdélyi település templomának tipikus ülésrendi formáját.⁵³

Zalánban, e határörvidéki településben együtt él a kisnemes, a lovas- és gyalogkatona, a jobbágy és zsellér; ez a vegyes összetétel határozza meg, természetesen a kor hierarchiája szerint, a helybéli ülésrendet. A néhány köznemes mellett, akiket a falu possessorokként és egyházi vezetőiként is tisztelt, a fő hangsúly a katonarendre esett. A templomban a nők az épület nyugati felében, a férfiak a keleti oldalon foglaltak helyet. Zalán falu templomában a női részen a szószék felőli padsor az Apor-, az ajtó felőli déli oldal első sora a Séra-családé volt. Az Apor-nemzetség asszonyai számára fenntartott helyek utáni padban a papné, a tanítóné és a harangozóné, míg a következő sorokban a katonarenden lévő asszonyok ültek. Túloldalon a Séra-pad utáni sorokat a jobbágy-rész asszonyai foglalták el. A férfiak számára fenntartott szószék felőli első padsor, ugyancsak az Apor-, és Séra-családok tagjai számára készült, az utána lévő padsorok pedig az úgynevezett oszporásoknak. Az átellenbeni, déli oldal első sorait a katonarenden való férfiak foglalták el, míg az utánuk lévőket a jobbágyok. Külön helyük volt a presbitereknek is, de még az úgynevezett fegyelmezetteknek — egyházi kihágásokat elkövetőknek —, és a megesett lányoknak is. Ez utóbbiak a templom két oldalán a karzat alatti padokban kaptak helyet, ami erkölcsileg megalázást, számkivetettséget, büntetést jelentett.⁵⁴

Az 1852-ben elkészült végleges, mai alakját felöltő-elnyerő templom felépítéséhez nemcsak a reformátusok járultak hozzá segítséggel. Külön emlékeznek meg a hét „idegen vallású személynek” pénzadományáról az egyház jegyzőkönyvében.⁵⁵

Orbán Balázs által közölt Szepsi fiókszék népességi táblázata szerint a XIX. század derekán a faluban 856 református mellett 44 görög egyesült-, 39 katolikus és 3 unitárius vallású is élt.⁵⁶ Valószínű, ezek közül lehettek az adományozók.

Az építkezések befejezte után eléggé hamar, már a következő évben felvetődött egy orgona vásárlásának az ügye. Séra László és Apor Sámuel elsőként aján-

lanak fel e célra 10, illetve 5 rajnai forintokat.⁵⁷ A pénzhiány miatt elhúzódik az ügy és csak 1832-ben kerül ismét napirendre,⁵⁸ a Kommunitás, tehát az egész faluközösség teherviselése mellett: a február 11-én tartott falugyűlésen „*hogy az Eklézsia sok Sérelmei*” — értsd: a pénz hiányát — „*költsönösen kieszközöljék, mint, hogy az Eccleziának a Communitás Segedelmén kívül tehetsége nintsen*”, az öt tizesre oszló falunak minden tizéből 3–3 embert neveznek ki, a falu possessoraikat képviselő Séra Elek és Apor József, valamint a falubrő és a falujegyző mellé, hogy a felmerülő anyagi problémákat időben megoldhassák.⁵⁹ Három nap múltán az egyházmegyei gyűlés megszavazta az orgona beszerzését, annál is inkább, minthogy „*díszes Templomunk egy orgona nélküli Szüksölködik*” és „*hogy az Isteni Tisztelet annál díszösebb lehessen*” felhatalmazza a vezetőséget a gyűjtési akció megkezdésére.⁶⁰

Az anyagiak előteremtése mondhatni teljesen a faluközösségre hárult, a pénzalapot a még köztulajdonban lévő területek árendába adásával vagy örökösön elárverezéséből állítva elő.

Február 18-án abban egyezik meg a falu, hogy a Tölgyes-féle kimenő úton levő telket véglegesen eladják és a Devecser-pusztája nevezetű kaszáló egy részét árverésen öt évre bérbe adják a legtöbbet ígérőnek.⁶¹ A „jóság licitációját” egy bizottságra bízzák Séra László, Apor József, a falubrő, falujegyző, Jakots Sámuel, Szabó Mózes és Kis Pál személtében.⁶²

Az említett telek árverését két nap múlva tartották meg; ifjabb Jakots Sámuel vásárolta meg 323 rajnai forintért; 100 forint foglalópénzt téve le az egyházi kasszába, megegyezett a bizottsággal, hogy a hátralévő összeget 8 napi határidőn belül lefizeti.⁶³ Az említett területet néhány hónapra rá Pál István megvásárolta Jakots Sámueltól, az árverésen meghatározott összeg mellett még 25 Ft „*Super adicióval*” együtt összesen 348 forintért.⁶⁴

A hónap végéig megtartották a Devecser-pusztája árverését is. A kaszálót tíz személy együtt árendálta ki évi 40 forintért, megegyezve abban, hogy az évi bért mindig pünkösöd előtt kell befizetni az egyházi pénztárba.⁶⁵ Öt évre kiadva ez 200 forint jövedelmet hozott.⁶⁶ Ugyane napon egy újabb terület bérbeadására is sor került. A Kis-Tölgyes alatti helyet öt évre adták át Szabó Bénéáminnak és Szabó Istvánnak évi 17 forintért, a már említett befizetési mód szerint.⁶⁷

Március folyamán is folytatódtak az árverések, a bérbeadások. A faluközösség a Séra-kúria szomszédságában levő Középső-tanorkapu strázsa-háza melletti területet is árverezni szándékozta,⁶⁸ de Séra István possessor ellenszegült, úgy érvelvén, hogy ellenzi bárki idegen személy behozatalát a faluba „*mivel néző széllyen van*”, tiltakozva, hogy ha eladják a szóban forgó közterületet, házat is építhet a vásárló oda, akkor elzáródik a kilátás.⁶⁹ Sajnos arról már nincs adatunk, hogy sikerült-e a falunak a terület árverése, azonban árverés alá került az ifj. Kontra József szomszédságában lévő hely, együtt a Tölgyes-féle kimenő úton belől, keleten a Torda-patakáig terjedő telekkel együtt. A faluközösség előjárósága elsőbben négy évi árendára szándékozta kiadni,⁷⁰ de mint a megkötött szerződés bizonyítja, az elsőbben említett „jóságot” Maxai Zsigmond tiszteletes vásárolta

meg örökösen 62 rajnai forint és 10 krajcárért, a falunak befizetve az 1 forint introductionalis, azaz falubevételi díjat is, ami azt jelentette, hogy ezentúl a falu tagjai közé számítódik és köteles viselni annak minden kötelezettségét és terhet.⁷¹ Örökös időre adták el az Újfogás vagy Pázsint határrészen a Széna-völgy-pataka mellől kezdve a Tanorkapuig egy négy ölnyi területet 126 váltóforintért ifjabb Pál Istvánnak,⁷² míg április 8-án Koltza Ferentz vásárolt meg egy ugyanekkorra területet a saját telke mellett 20 rajnai forintért.⁷³ A Józsi József háza melletti tanorkapunál elterülő területet is eladták, melyért az egyház 55 rajnai forintot kapott.⁷⁴

Meg kell említenünk még, hogy 1832. március 15-én egy 50 rajnai forintot érő telket is eladtak volt, mikor az egyház két köből és két véka zabot is elárverezett — köblét 2 rajnai forint 37 krajcárkáért, ami 19 frt 38 pénzeket tett ki.⁷⁵ Mivel a pénzre nagy szükség volt, ezen év júniusában felkértek mindenkit, akik árendába földet vettek: fizessék ki az egyezett összegeket, hogy „az orgona Maiszternek Szánu” pénzt, annak minél hamarabb átadhassák.⁷⁶ Augusztusban ismét megsűrgették az árendátorokat, felszólították azokat is, akik jószándékból még adakozni akarnak, hogy igyekezzenek az orgonára szánt összegek befizetésével.⁷⁷ A személyi adományokból összesen 195 rénus forint 43 krajcár gyűlt be.⁷⁸

Időközben 1075 forintban és 10 köből búzában egyeztek ki a brassói Schneider Péter orgonakészítő mesterrel.⁷⁹ A gabonát úgy gyűjtötték össze, hogy minden „szalma képét” fizető gazdától fél véka búzát hajtottak fel.⁸⁰

Az 1832. szeptember 9-ére elkészülő orgona „revisiójára” a szárazajtai és illyefalvi rektorokat kérték fel, ugyanakkor Szabó Ferencet, Séra Eleket és Szabó Beniámit bízták meg azzal, hogy „az orgona csináló portékáit” Brassóba bevigyék.⁸¹

Tizenkettedikére az elkészített és utánjavított orgonát „Nemes Sneider Péter” kijavítva átadta a küldöttségnek. Szárazajtai Nagy István rektor és illyefalvi Imets Mihály református mester kipróbálták, megállapítván, hogy a „tremoló” hibás, azonban az „ecclézsia beleegyezésével javítatlan maradt”.⁸²

Az orgona költségeinek összegezésénél is szembeötlő, hogy ebben az esetben is a faluközösség hozzájárulása a számottevő. Az általa örökösen eladott területek összértéke 661 Frt 10 krajcár, a bérbe adottaké 285 forintot tett ki, ami összesen az egyháznak 946 forint 10 krajcárt jelentett. Hozzáadva a 195 forint 43 krajcár személyi adományokat és az elárverezett zabból kapott 19 forint 38 krajcárt; összesen 1160 forint 91 krajcár gyűlt be az orgona készítésre az egyházi kasszába. Hogy mekkora értéket képviselt ez az összeg? Tudunk arról, hogy 1800 körül egy ökör ára átlag 36–40 forint között mozgott, ami azt jelentette, hogy körülbelül 30 igásállatot vásárolhattak volna ebből a pénzből.

Valószínűleg a brassói mesterhez a bejárások, az orgona hazaszállítási, az annak kipróbálására hívott rektorok eltartási és utazási költségei apasztották az összeget; ezért kellett szeptember 30-án ugyancsak a Communitásnak a Gergely-oldala egy évi árendáját átengednie az eklézsianak, hogy a hátramaradt orgonakészítési költségeket kifizethesse.⁸³

Rá két évre az orgonát 1834. július 20-án „*Ulmann János ural, mind ahoz érő Mester emberrel*” 120 rajnai forintért festették meg.⁸⁴ Ezért olvasható rajta a — hibás — szűkszavú felirat: „*1834-be a Nemes Ekklesia készíttette*”.

Ugyanebben az évben a szószék fölé egy asztalos mesterrel a Séra család 120 rajnai forintért szószékkoronát készíttetett,⁸⁵ melynek felirata is megőrizte a dátumot: „*1834-be tekintetes nemes Séra familia készíttette*”.

A templom-belső szépítéséhez Bodor Dénes is hozzájárult, új számtáblát csináltatva az egyházi énekek sorszámanak a jelzésére: „*A NS SzT Eklésiának Zalánba 1859 be Ajálja Bodor Dénes*” felirattal. Ugyanebben az időben „*Torjai Te-
kintetes Köntzei prefektus úr*” az úrasztalára 20 krajcárral egy kést vásárolt.⁸⁶

A templombelső feliratainak és tárgyainak említésekor nem feledkezhetünk meg a mennyezet stukkóiról sem; ezek egyben szimbólumok is. Megtalálható a székelységre jellemző nap és hold motívumok mellett a szarvas, ez utóbbi egyike a legelterjedtebb protestáns vallási jelképeknek. Hasonló található az étfalvi templommennyezet díszítményei között is. A Zalánban az öregek e szarvas-motívumot a falu címerének vallják (lásd az ábrákat).

Már említettük, hogy a régi kőtemplomok karbantartása az évszázadok folyamán, főleg a vidéken elég gyakori földrengések következtében sok gondot okozott. Alig készült el az új templom, 1829-ben újabb földrengés okozott benne károkat, főleg a még ki nem javított kőfalban.⁸⁷ Mikor a szükséges anyagok beszerzésében újból a Kommunitásra szorult az egyházközség, 1833-ban elhatározták a cínterem kőfalának rendbehozatalát, a falu előjárósága Zalán-feje erdejéből utalt ki fát két katlan mész kiégetésére.⁸⁸ Rendelkeztek arról is, hogy minden falusi lakos egy szekér mésznek való követ, ugyanakkor egy szekér fát kellett leszállítson a meghatározott célra, hogy a kiégetett meszet eladva pénztökéhez jusson az eklézsia.⁸⁹ A Falu részéről még 1835 tavaszán is folytatódnak a pénzszerzői akciók. Április 4-én „*a' Zaláni n[eme]s Ev[angélikus] Ref[ormátus] Ecclesiának Temploma körül Lévo kerítésnek meg ujjíttására*” a Völgy Bükkét licitáción eladó közösség a Kis Páltól kapott 200 forint felét adja át.⁹⁰ Május 13-án újból mészégetéshez szükséges fáért folyomodik a Communitáshoz az eklézsia, melyet a falusi előjáróság jóvá is hagy, azzal a kikötéssel, hogy „*a makk termő fák Semmi Szín alatt meg ne bántassanak*”; ezek termését mindig óvták, hiszen az őszi sertéshizlálásban szükségük volt minden egyes szemére.⁹¹ A hónap végén ugyancsak „*a Templom körül meg romladozott Kerítés meg ujjíttására*” a Zalán-fejénél lévő erdő levágott fáinak árverésen eladott árát adták át a „*Megye Biro eökegyelmének*”.⁹² A kőfalak renoválását 1836-ban végezték el, mikoris a Falu árverésen tíz ölnyi erdőrészt eladta és a begyűlt pénzüsszeget a leromlott részek kijavítására fordíttatta.⁹³

Az 1838-as földrengés az újonnan épített (1790-es évek) toronyban és az így-úgy kijavított várfalban tett alapos károkat. Egy korabeli krónikás szerint Siménfalván a torony gombja lerázódott, a csekefalvi templom tornya összedűlt, Szászkézden a harangok megkondultak, Segesváron a vár omlott össze. A nyolcas erősségűre becsült földmozgás központjául Brassót jelölték meg.⁹⁴

1845 tavaszán a faluban járó egyházi vizitáció felszólította a falu vezetőségét a templom körüli kőfalak újbóli javítására. Séra Eleket hatalmazták fel, hogy annyi meszet égettesen, amennyire a javításokhoz szükség lesz. A gyalogszeresekre hárult a kátlanak körüli tevékenység, míg a szekeresekre a mészke és a fa hordása. Úgy határoztak, hogy annyi meszet égettetnek, hogy eladásra is jusson, így „pénz-magra” is szert tehetnek, hiszen az építkezések költségekkel is járnak.⁹⁵ A cinterem megomlott kőfalainak hibás részeit 1848-ban javították ki, ekkor is még a faluközösség erdeinek „holt és heverő fáit” adja el, hogy fedezze a javítási kiadásokat Zalán falva egyháza.⁹⁶

Egy újabb földindulás a templomban és a tornyában tett károkat: súlyosan megromladozott a cseréptetőzet, melynek rendbetétele már 1850-ben felmerült. A megyebíró mellett Nagy István tiszteletest és Apor Dávidot bízták meg, hogy a munkálatokat irányítsák és a javítási költségekről majdan számot adjanak.⁹⁷ A tetőzet javításához szükséges 1000 darab cserepet csak 1853 koratavaszán sikerült beszerezniük, melyet Kontza Lajos 10 forintért szállított a helyszínre.⁹⁸ A renoválási, cserepezési munkálatokat Farkas István vállalta el 25 forint fizetség ellenében.⁹⁹

Nem utolsó sorban kell szólnunk arról, hogy 1833-ban ugyancsak a community közhatározatából egy olyan alapot teremtettek meg, ami egyházuk kiadásainak a fedezését szolgálta. Árverésen eladták tíz évre a Sorkolat nevezetű erdőt évi 14 forintért. Ezt az összeget a két bérlő évenként három részben kellett befizesse, úgymint húsvétkor, pünkösdkor és karácsonykor, amiből az „Inepkekre jövő Dedk számára 3 frt 18 krajcár jár[t], a fennmaradt töblet, pedig az Ecc[é]zijska kaszájában conserváltat”-ott.¹⁰⁰ Az, hogy az egyháznak sem a már tárgyalt zakamatoztatás utáni jövedelem, sem pedig ez utóbbi pénzforrás nem volt elég, talán azzal magyarázható, hogy a templomi renoválások mellett gyakran szorult javításra a mesteri lakban működő iskola. A XIX. század derekára egy új papilak építéséhez kezdenek, ami minden pénzforrásukat fölemésztí és az elkövetkező években ugyancsak a faluközösség hozzájárulásával folytatja az egyház javító és építő munkálatait.

A falu templomának történetével foglalkozva nem feledkezhetünk meg harangjainak rövid históriájáról sem, már azért sem, mert a harangok ipari és művészet-történeti szempontból is értékesek.

A művészettörténet egyik legmostohább és kevésbé ismert területe a harangtörténet. A magyarok területük harangjaival nem sok, alig száz kisebb-nagyobb ide is vonatkozó rész- vagy teljesen ennek szentelt tanulmány foglalkozik. Az eddigi eredményeket Patay Pál jeles harangkutatónk foglalta egybe.¹⁰¹

A Székelyföld és egyben Háromszék harangjainak első leírója is Orbán Balázs volt. Felmérhetetlen értékű munkájában több mint 500 évesnél is idősebb példányokat ismertetett.¹⁰² Az újabban vidékünkön id. Haszmánn Pál — volt csernátóni tanító — által elindított „harangos-naplót” Kisgyörgy Zoltán bővítette ki. Eredményeit, kutatási sikereit terjedelmes cikkben tette közzé 1982-ben.¹⁰³

Megyénkben a legrégebb példány a XIV. századból származó erdőfülle használaton kívül lévő harang, melyet a bardóci követ a XV. század elejéről. A XVI–XVII. századból már egy tucatnyi ismert (Szotyor, Olasztelek, Kőröspatak, Maksa, Albis, Száldobos, Eresztevény, Haraly, Bikfalva, Lisznyó, Feldoboly, Lemhény), míg a XVIII. századból közel harmincat tartunk számon.¹⁰⁴ Ez utóbbiak közé sorolódik a zaláni kisebb harang is.

Adatok hiányában a templom harangjáról a XVIII. század végéig semmi bizonyosat nem tudunk; elsőleg valószínű, hogy a pálosok építette templom egy haranggal bírhatott. Mivel adatokkal bizonyíthatóan az egyházközség csak az 1790-es években épített egy kőből és téglából álló tornyot, az első harangok feltehetőleg a XIX. század elejéig egy fából ácsolt haranglábban működtek.¹⁰⁵

Valószínű, hogy a zalániaiak a XVIII. század folyamán tehetek szert a második harangra. Erre enged következtetni az a dokumentum, amelyik megemlíti, hogy mindazok, akik nem adakoztak, hogy az új harangot megönthessék, azok hozzátartozóik halála esetében, csak 50 dénár lefizetése után harangoztathattak azaz.¹⁰⁶ Meg kell említenünk azt, hogy Zalán mint református egyházközség a kivételek közé tartozott: hiszen az erős ellenreformáció és a Habsburg-ház katolizáló politikája általában nem engedélyezte a protestáns egyházaknak, hogy egy haragnál többet használhassanak. A kőtorony megépítésében már nem kivételesek, ők is csak II. József császár 1786. évi rendelete¹⁰⁷ után kezdték meg annak felrakását.

A fent említett harang átvészelte a századok forгатagát, az 1848–49-es szabadságharcot, a két világháborút és a jelenben is folytatja évszázados hivatását. Felirata megöröktette az öntés évét is: IN GLORIAM DEI ECCLESIA REFOR ZALANIENSIS FIERI CURAVIT ANNO 1764.

Az a harang, amelyik mellé ez az 1764-ben öntetett került, 1817 novemberében megrepedt és használhatatlanná vált: „Sajnálva éri a' Nemes Eccl[ézsi]ánk azon károsodást, hogy a Nagyobb Harang két felé Hasadása által haszná vehetlenné lett”... — írja a jegyzőkönyv; — elhatározták, hogy „Koltza Ferentz és Boga János eö kegyelmek S[epsi] Szentgyörgyön a' mesterrel beszéljenek és azon meghasadozott Harangot mely nélkül a Nemes Eccl[ézsi]a el nem lehet újra öntesse”.¹⁰⁸ Kiténik az idézetből, hogy a XVIII. század közepe előtt is meglévő harang volt a nagyobb, valószínű fagy miatt repedt meg 1817 késő őszen, és Sepsiszentgyörgyön az ott működő harangöntő Kiss-család műhelyében öntették újra; abban a műhelyben, ahol a szabadságharc idején az első ágyúkat öntette Gábor Áron. A legújabb kutatások arra is fényt derítettek, hogy a műhely három generáción át: nagyapa — fia — unoka fiziglen működött: Kiss János kb. 1792–1815, Kiss István 1820–1848, valamint Kiss János 1856–1872 között. Műhelyük emlékét régebben emléktábla őrizte Sepsiszentgyörgyön az Olt utcában, de 1986-ban az épület emléktáblájával együtt nyomtalanul eltűnt.

A Kiss-féle műhelyben öntött zaláni harang nem maradt fenn. A falu idősebbjei emlékeznek rá, hogy az első világháború idején vitték el és olvasztották be. Tudott dolog, hogy Háromszékről a háború idején 51 harangot szedtek össze há-

borús célokra.¹¹⁰ Zalánban az elvitt harang helyett 1922-ben öntettek újat. Ezt használják jelenleg is a régi XVIII. századi mellett. Felirata egyszerű és rövid:

A ZALÁNI REF. EGYHÁZ 1922.

Elődeink mindennapi életüket évszázadokon át a harang kondulásához igazították. Reggel az ébresztőt, délből a mezőn dolgozóknak az ebédidőt, este a takarodót messzehangzó harangszó jelezte. Vasárnapokon, ünnepek alkalmával templomba hívtak, temetéskor gyászolt, jégesőkor — a hiedelem szerint — vihart űzött, tűzvészkor, veszedelemkor riadózott.

A harangozásban, a harangok számának függvényében, a katolikus és protestáns egyházak falvai között eltérő és változatos módok alakultak ki. Szinte kijelenthető tény, hogy vihart mindig a legnagyobb harangot húzták meg, tűzvész esetén, pedig bárhol azt a harangot verték félre először, „amelyik éppen akkor közügybe került”. A harang félreverését vagy a dobjelzést egy 1780-as években kiadott rendelet is előírta.¹¹¹ Halálesetkor szinte településenként más-más a harangozás szokása. Másképpen „szaggatnak” és adják tudtára a népnek, hogy közülük férfit, nőt, vagy gyermeket ragadott-e el a halál. Férfiak esetén Zalánban háromszor, kevés megszakítással — innen a „szaggatás” szó — harangoznak a nagy haranggal, végül „összehúzzák” a kicsivel. Nőknek először a kisebb haranggal kezdik, utána kétszer a naggyal harangoznak és végül mind a két haranggal „összehúznak”. Gyermekhalál esetében háromszor a kicsivel „szaggatnak”, negyedszerre húzva össze a nagyharanggal.

A temetés napján következő a harangozási mód: délből mind a két harang „megkondul”, majd az úgynevezett „gydlőt” — a halottas házhoz hívó harangszót mindazoknak, akik részt akarnak venni a temetésen — mind a két harang szavával jelzik. Kis időre rá a nagyharang megkondulása a halottasházhoz hívtak lelkes otthonról való elindulását jelenti. A gyászszertartás után újból harangoznak és harangszó kíséri a gyászmenetet mindaddig, amíg ki nem érnek a temetőbe. Ez idő alatt mindkét harangot húzzák. A temetői szertartás befejeztével egy „vég-búcsú harangszóval” róják le tiszteletüket az egész falu népe nevében.

A múlt századok temetésekkel kapcsolatos harangozási szokásairól nem találunk pontos leírást. Egy 1812-es jegyzőkönyv csak azt jegyzi meg, hogy a harangozó „a halottaknak is a'kik kenyeret adnak Ecc[lészi]ánk régi resussa szerint tisztességesen harangozzanak”.¹¹²

Megemlíthető az ünnepnapok, vasárnapok harangozási szokása is. A faluban a nagyhét kezdetét a nagyharang megszólaltatása jelzi, ti. hétközben reggelente a kisebb harangoznak. Szokásban van az esti harangozás is, a takarodó, ami Szent György naptól (ápr. 24.) Szent Mihály napig (szept. 29.) szól minden este. Reggel a harang nyáron 4 órakor jelzi az ébresztőt, hétfői napokon pedig hajnali háromkor, egyben jelezve az új hét kezdetét is. Hétfővegen, azaz szombat délután 4 órakor „húzzák a vecsernyét”, azaz a hét végét jelzik harangszóval.

A XIX. század elején is szokásban volt a hajnali és esti harangozás. Az 1801-es és 1812-es harangozó-fogadás főpontja, hogy „Hajnali és Estvéli takarodókor” harangozzon a harangozó.¹¹³ 1832-ből tudjuk azt, hogy ötször volt kötelező egy

nap harangozni az egyházi úm. „hajnalban, reggeli templomra, délre, estvéli templomra és takarodókor”¹¹⁴

A zaláni templom történetét a XIX. század közepéig volt célunk ismertetni, de históriáját nem tartjuk befejezettnek. A további levéltári kutatások fényt vethetnek nemcsak a még nem tárgyalt időszakra, hanem a már bemutatott századokra vonatkozó történeti ismereteinket is bővíthetik, fényt derítve ezzel a zaláni egyházközség és temploma, ugyanakkor a székely faluközösségek egészének még sok vonatkozásban ismeretlen múltjára, társadalmi, gazdasági viszonyaira is.

Jegyzetek

1. Dr. Székely Zoltán: Jelentés a Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum 1945–1953 évek között végzett régészeti kutatásairól. A Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve. Marosvásárhely, 1955. 37. oldal.
2. Orbán Balázs: Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból III. Pest, 1869. 51–51. oldal. Lásd még az 1. sz. jegyzetet.
3. László Ferenc: Táj és tudomány. Kriterion, Bukarest, 1978. 89. oldal.
4. Ezúttal mondok köszönetet Dr. Székely Zoltánnak és Székely K. Zsoltnak szívfességükért és segítségükért.
5. Orbán Balázs: i.m. 51–52. oldal.: a banális és a chulaque régi pénznemek voltak, az utóbbiból ered a XIX. században is használatos susták elnevezés, ami 4 xr-t jelentett.
6. Orbán Balázs: i.m. 51–52. oldal.: „Az A-tól kezdve B-ig épült 1319-ben, a többi része 4 esztendőök alatt Isten segedelméből végeztetett be 1825-ben.”
Jelenlegi átírata: „Az A-tól kezdve a B-ig épült 1319-ben a többi része 4 esztendőök alatt isten segedelméből Végeztetett be 1825-ben”
7. Orbán Balázs: i.m. 51–52. oldal.
8. Falujegyzék 1770–1795, Zalán. Egyh. lev. I/48.
9. Orbán Balázs: i.m. 51–52. oldal.
10. Orbán Balázs: i.m. 51–52. oldal, 30, 39, 48, 53, 56. oldal.
11. Székely Zoltán: A vártemplom tömegsírja. Megyei Tükör 1969. december 13. 2. oldal.
12. A Zaláni Ecclak Libelusa melybe is fejegeztetve találatnak Primo: a Sz Szakramentumokhoz való Sz eszközök az Zaláni Ecclak mind Penz mind buzabeli adosságai: melyek: in ano 1736 dje 22 February Zaláni N: Apor Ferentz in curatorsagok kezdetibe felirattatta haec serie (Továbbá: Egyhjkv. 1736–1826) 1. oldal.
13. Lásd bővebben: Kónya Ádám: Földrengés és előrejelzés, Megyei Tükör, 1977. március 10. 4. oldal; Gazda László: Földrengések vidékünkön, sorozat a Megyei Tükörben; Kónya Ádám: Műemlékeink és a földrengések, Megyei Tükör, 1974. január 6. 5. oldal; Dr. Molnár István: Elemi csapások emlékei egy század feljegyzéseiben 1785–1891, Hargita Kalendárium, 1972. 186–188.
14. Lásd a 13. alattiakat.
15. Egyhjkv. 1736–1826, 31b; 31c; 31d. oldal.
16. Falujegyzék 1771–1787, Zalán. Egyh. lev. I/1.
17. Lásd a 13. alattiakat.
18. „Meg in anno 1792-ben midón a Zaláni Nemes Reform[ata] Szent Ekk[lesia] Isten segedelméből torony epiteshez kezdet...”. Egyhjkv. 1736–1826. 15–16. oldal.

19. „Pro Anno 1791 Az Zaláni communitás bizonyos számú Sertéseket N° 62 (...) fel hozatot volt az makra Torony építésze Hogy] azzal is a maga szükségét potolhatná mely Sertések[ne]k árendája ingrediált az Zaláni Nemes Ref[orm]jata Eklésia Számára Flor[enus] Hung[aricus] 45.”
20. „Anno 1793 Dic 26ta Februarii Percipialtam Tekintetes Sera Elek urtól Torony Építésre Flor[enus] Hung[aricus] 17 Denar 35.” Egyhjkv. 1736–1826., 33. oldal.
21. „Torony Epites[re] igertünk volt öt Magyar forintot és mind e mai napig még nem adtuk Tehát hogy azon öt Fornt meg fizetődgyek 1mo. Ados volt Füzési Imre öt M[agyar] forintal ez légyen az Igért torony építésre azen kívül pedig ados lévén ugyan 3rom forinttal, más rendbeli szána ár[al]: egy német forint[al], ugyan ezen kívül egy véka Búza ár[al] Ezeket által Adom a ne[m]es Eclésaiank egy esztendői interessivel, hogy a fungens Zalányi Megye Biro fel vegye (...) Klvévén a 3rom M[agyar] forintokat a melljet difficultasban hoz Füzési Imre és tagad hogy nem ados Sera Adam urnak velle Agnoscallja az öt M[agyar] forintokat, az egy Reneus forintot és egy véka Buzát melyet összeve vévén a búzát is pénzé tévén maga[ra] vállal Füzési Imreh (...) 6 M[agyar] forintokat és nyolcvan pénzeket ...”. Egyhjkv. 1736–1826, 33–34. oldal.
22. „...Nehai Apor Ferentz az utolsó betegségében fetrenget volna akkoron ilyen rendelést tón, hogy [nem] condonálhatott semmit a’ Torony építésre, tehát elő szoval a Nehai ... Felesegevel Tompa Ágnes asszonyal hagyok és Testálok a Zaláni Reform[ata] Eklának a fen nevezett 24 a huszonnégyszáz Deszkákat irreversabiliter.” Egyhjkv. 1736–1826. 19–16. oldal.
23. „... adom és cedálok Füzi Samel Nevezetű adosomat azon fen igért öt forintba, ho akaratombol uyra egj forintot és így már lészen 6 M[agyar] Forint legális interesre ...”. Egyhjkv. 1736–1826. 34. oldal.
24. „anno 1801. die 22 Nov[embris] Percipialtam a zaláni Communitástól az Eclésia Számára 95 magyar forintokat. Egyhjkv. 1736–1826. 38. oldal.
25. A déli oldalon belül: 1860.
Fábián János ... mel
folytatása a nyugati oldalon: ték
A keleti oldal felirata: Koltza Tamás
Festete ki
Az északi oldal felirata: 1874 be Bádigostatók
26. Kisgyörgy Zoltán geológus szívélyes közlése. Mészmarga: magas kalciumtartalmú alumíniumhidroszilikát.
27. Hasonlóan magyarázza Kisgyörgy Zoltán is a Baróti-hg keleti lábánál fekvő Árkos Mészpest nevű helynevét.
28. Cserei Zoltán: Kisbacon falu társadalma a határőrség korában; Kisbacon postaszervizszolgálatáról. Aluta VIX–XV. 1983. 72. oldal.
29. Háromszék 40. szám. 1990. február 10.
30. „...a mostan folytában lévő 1812-dik Esztendő xber Holnapja 12^{dik} napján (...) Arra is kötelezé magát Pál Imre hogy a templom építésére az Ecc[lesi]a Segitsége és kenyere mellett annyi meszet éget a mennyi az építésre szükség ...” Egyhjkv. 1736–1826. 17–18. oldal.
31. Orbán Balázs: i.m. 51–52. oldal
32. 1832 Protocolum Ecc[lesi]ae) Ev. Ref. Zalaniensis. Egyh. lev. I–9. 1–2. oldal.
33. Protocolum 1832. 3. oldal.
34. Protocolum 1832. 96. oldal.
35. Protocolum 1832. 104–105. oldal.
36. Egyhjkv. 1736–1826. 2a; 4; 7; 8; 9; 21. oldal.

37. Egyhjkv. 1736–1826. 23–27. és 12–13. oldal.
38. Egyhjkv. 1736–1826. 114. oldal.
39. Dr. Molnár István: Elemi csapások emlékei egy század feljegyzéseiben 1785–1891. Hargita Kalendárium 1972. 186–187. oldal.
40. Kónya Ádám: Műemlékeink és a földrengések. Megyei Tükör, 1974. január 6. 5. oldal.
„Három Tompa János Lakott itt kőházban,
S már Most a negyedik nyugszik itt faházban
Ki kedves társával Bartha Klárával
A földrengés mián kőt váltott fel fával.”
Kónya Ádám: Uzon építészeti emlékei, Aluta 1976–1977. 49. oldal.
41. Imreh István: Törvényhozó székely falu. Kriterion, Bukarest. 1983. 101. oldal.
42. „Zalánfalva (...) egyenlő akarattól méne oly megegyezésre hogy talalna egy kevés fundust a' Zaláni Ref[ormátus] Templomnak meg ujtására mint hogy romlando felben vagyon (...) a' Zaláni Felszegi erdőn a Kopatz Avas nevezetű hegy tetején mely meg nevezet elyet elis Arendala Zaláni Nagy Jozsef Gyalog Katona 100 í(dem) e(st) Száz Magyar forintokkal oly formán hogy ezen Esztendőben Pünkösztig előre bé fizetnék a' 10 M[agyar] forintot a' hátra maradt 90 kilentzven m[agyar] forintot Esztendő ilyenkor (...) minden Esztendőben Martius Honapjában a' meg irt mod szerent fizesse (...) ezen be jövő penzt se az Ecc[lesi]a se a' C[ommuni]tás akármi bé jövő tereh fizetésre ne fordithassa...” Egyhjkv. 1736–1826, 43–44.
- 43/ „A[nn]o 1810. Die 1^a Apr[il]is Tkts Séra István m[egye] Biro Ur az Avasbol az Ekle-
sianak számára járandó pénzből számolván talaltatott pénz 3 esztendei Isteressével ed-
gyütt in Summa 301. m[agyar] forint és 24 pénzek, melyek ki vagnak adatva három
Contractusokban bizonyó személyek[nek] ...” Egyhjkv. 1736–1826. 81. oldal.
„ezen folyo 1815 dik Esztendőbe 6 dik Febr[uar]j (...) Zaláni vitézlő L[ovas] K[atona]
Josa fernetz eő Kegyelme mind Eklának volt M[egyei] Birája Számot adván (...) talá-
tatott Fenerens Capitalis 564 írva ötszáz Hatvannégy forint és 60 pénzek mely summá-
ra az 1814^{dik} Esztendőre. Ezen 1815^{dik} Esztendő Mártius 15^{dikén} Interestnek kell jöni
(...) ezen fen irt Summák Csupán az Avas Árendájából ingrediáltak ad Anno 1813 az
1814^{tdikre} ...” Egyhjkv. 1736–1826. 19. oldal.
„A[nn]o 1817 2^a February (...) Tizenkét Darabbol allo reverzalisokat melyben 16 Sze-
mélyek Kotelező reversalisok tanálatnak Az Avasbol bé jött pén[z] arant mely Cont-
ractusok Foglalnak magokban 757 Hétszáz ötvenhét m[agyar] forintot és 40 pénze-
ket.” Egyhjkv. 1736–1826. 69. oldal.
44. „A[nn]o 1811 Die 24^a Marty (...) Nagy Josef az Avas Nevezetű Territoriumban el fo-
gadta volt darabját Száz Magy[ar] forint arendara annuatim m[ost] ujabban obligalja
magát hgy akár mitsoda színű penz járjon ennek utánna akár ezüst akár arany a maga
Vallora szerint (...) annuatim Száz M[agya] Forintot Fizetni obligálá magát.” Egyhjkv.
1736–1826. 10. oldal.
45. „... a 7dik N[um]é[rus] alatt 168 m[agyar] forint (...) Ezen fenn irt Summák Csupán az
Avas Arendajabol ingreditáltak ad anno 1813 az 1814^{dikre} ...” Egyhjkv. 1736–1826,
10. oldal.
46. Egyhjkv. 1736–1826.
47. „A mind Bodor Josef eo k[e]gy[e]lme 120 Száz Husz forintot kölcsönzött az
Ecc[lesi]ától Bodor Gábor eő k[e]gy[e]lme mai Napon meg kínáltatta a' M[egye] Bi-
rot hogy juxta salarium ki fizeti melyre a' lett a Határozás hogy maga reversuma sze-
rint mind hogy a pénz már el volt romolva a' midön költsönözte Bodor Josef ugy fi-
zesse ki” Egyhjkv. 1736–1826. 72. oldal.
48. Egyhjkv. 1736–1826. 17–19. oldal.

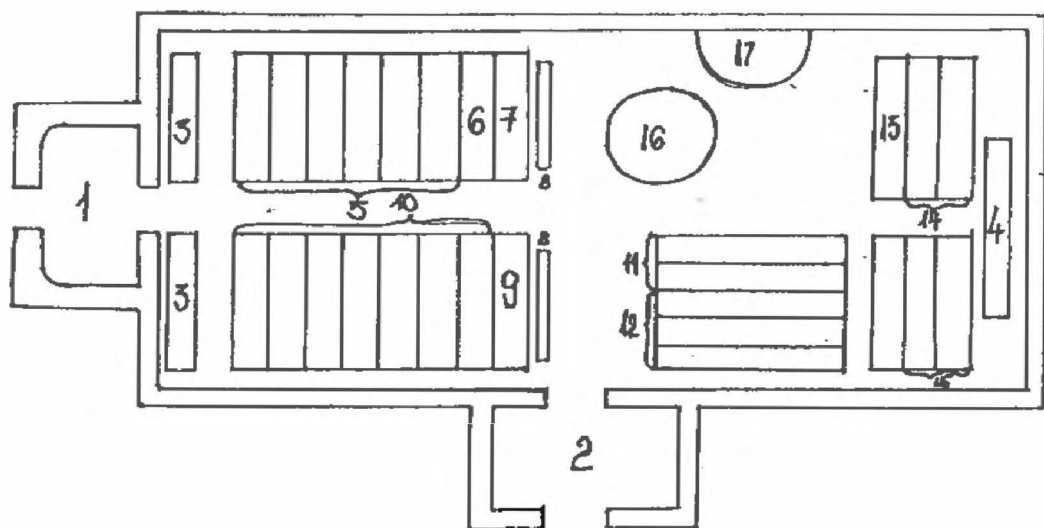
49. „Anno 1815. Die 28^a January (...) az Ekklesiának közönséges edgyezéséből építésre lévően szándék a Nes Ekklesiának Fő Curátornak választatott Tek Apor István Ur M Bironak pedig H Katona Kontza László ...”
50. Egyhjkv. 1736–1826. 82–83. oldal.
51. Egyhjkv. 1736–1826. 20. oldal.
52. Lásd a 6. alatt.
53. Kós Károly: A nemzetiségi szervezet nyomai Rákosdon. In: Uő.: Népiélet és néphagyomány. Kriterion. Bukarest, 1972. 238–252. oldal. Különösen 243–246. oldal.
54. Lásd a mellékelt rajzot.
55. „1832. Protocolum Ecc[lesiae] Ev. Ref. Zalaniensis. Egyh. lev. I–9. 18. oldal.
56. Orbán Balázs: i.m. 8. oldal.
57. Egyhjkv. 1736–1826. 35. oldal.
58. Egyhjkv. 1736–1826. 7–10. oldal.
59. „Folyo 1832 dik Esztendőben Februárius Holnapja 11 dik napjan (...) határoztatot hogy mindenik tizből 3 három Betsületes Emberek neveztessenek ki, hogy az Eklesia Sok Sele[.]mei kipotolasát költsönösön észközöljeki mint hogy az Eklésianak a C[ommu]nitasi Segedeimen kívül tehetsége nintsen.
^{1mo} a Felső Tizből Tekintetes Séra Elek urat Tot Daniel Kűs Pái Jakots Mihály
^{2do} Felső Patak S[z]eri tizből Kontza Moses Sánta János Bartha Béliám
^{3dik} Patak S[z]eri tíz]ből alolis Szabo Moses Szabo Ferénts Szilágyi Moses
^{4to} Alszezi tizből Szabo Mihály Koontza Lázár Tot Andras
^{5o} a közepső tizből Török Moses Czerék István Farkas istván
Mind ezek héz Tekintetes Séra ELEk ur Tekintetes Apor Josef Ur és Biro, Notorius.
Zalán Törvénykönyv 1828–1836. 60. oldal.
60. vö. 59-cal.
61. Zalán Törvénykönyv 1828–1836. 60. oldal.
62. Zalán Törvénykönyv 1828–1836. 61. oldal.
63. Zalán Törvénykönyv 1828–1836. 61–62. oldal.
64. Zalán Törvénykönyv 1828–1836. 72. oldal.
65. Zalán Törvénykönyv 1828–1836. 63–64. oldal.
66. 1832. Protocolum Ecc[lesiae] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I–9. 3–4. oldal.
67. Zalán Törvénykönyv 1828–1836. 62–63. oldal.
68. Zalán Törvénykönyv 1828–1836. 64. oldal.
69. Zalán Törvénykönyv 1828–1836. 70. oldal.
70. Zalán Törvénykönyv 1828–1836. 64–65. oldal.
71. Zalán Törvénykönyv 1828–1836. 67–68. oldal.
72. Zalán Törvénykönyv 1828–1836. 65. oldal.
73. Zalán Törvénykönyv 1828–1836. 67–68. oldal.
74. 1832. Protocolum Ecc[lesiae] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I–9. 3–4. oldal.
75. 1832. Protocolum Ecc[lesiae] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I–9. 4. oldal.
76. 1832. Protocolum Ecc[lesiae] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I–9. 5. oldal.
77. 1832. Protocolum Ecc[lesiae] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I–9. 7. oldal.
78. 1832. Protocolum Ecc[lesiae] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I–9. 15–18. oldal.
79. 1832. Protocolum Ecc[lesiae] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I–9. 4. oldal.
80. 1832. Protocolum Ecc[lesiae] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I–9. 7. oldal.
81. 1832. Protocolum Ecc[lesiae] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I–9. 8. oldal.
82. 1832. Protocolum Ecc[lesiae] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I–9. 8. oldal.
83. 1832. Protocolum Ecc[lesiae] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I–9. 25. oldal.
84. 1832. Protocolum Ecc[lesiae] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I–9. 18. oldal.

- 85.1832. Protocolum Ecc[lesiæ] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I-9. 18. oldal.
- 86.1832. Protocolum Ecc[lesiæ] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I-9. 18. oldal.
- 87.vő. a földrengésre vonatkozókkal a 13. szám alatt.
- 88.Zalán Törvénykönyv 1828–1836. 81. oldal.
- 89.1832. Protocolum Ecc[lesiæ] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I-9. 12. oldal.
- 90.1832. Protocolum Ecc[lesiæ] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I-9. 123. oldal.
- 91.Zalán Törvénykönyv 1828–1836. 125. oldal.
- 92.Zalán Törvénykönyv 1828–1836.125–126. oldal.
- 93.„Ezen folyo 1836 dik esztendő Aprilis holnapja 10^{dik} napjan (...) azt a határozatot hozta, hogy az ugy nevezet Mebpest Tilalmas Erdejében (...) egy Tökéletes tiz öl szélesegű ut helyet Levágando fák litzitazion adassanak el mind többet igerőnek azon el Litzitált fáknak az ara pedig fordításék a templom körül valo vára ...”
- 94.vő. a földrengésre vonatkozókkal, a 13. szám alattiakkal.
- 95.1832. Protocolum Ecc[lesiæ] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I-9. 102. oldal.
- 96.1832. Protocolum Ecc[lesiæ] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I-9. 101. oldal.
- 97.1832. Protocolum Ecc[lesiæ] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I-9. 136. és 138. oldal.
- 98.1832. Protocolum Ecc[lesiæ] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I-9. 154. oldal.
- 99.1832. Protocolum Ecc[lesiæ] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I-9. 160. oldal.
- 100.Zalán Törvénykönyv 1828–1836.85. oldal.
- 101.Patay Pál: Régi harangok. Corvina, Bp. 1977.
- 102.Orbán Balázs: i.m.
- 103.Kisgyörgy Zoltán: Harangok Háromszéken. Fórum, Sepsiszentgyörgy, 1982. március.
- 104.Kisgyörgy Zoltán: i.m.
- 105.„az haranglábat restaurállyák, mivel Szinte dülő fében vagon” Egyhjvk. 1736–1826. 31.b.c.d. oldal.
- „Meg in Anno 1792-ben midőn a Zaláni Nemes Reform[átus] Szent Ekk[ézsi]a Isten Segedelemből torony építéshez kezdet” Egyhjvk. 1736–1826. 15–16. oldal.
- 106.„mikor az uj harangot tsináltaták, az Ekl[ézsi]a (...) eljáratta, hogy kiki (...) maga Szabad joakarattya Szerint kegyes indulatlyából legyen Segittseggel, azért a' kik azon uj harangba nem aakoztanak, azoknak azzal az uj haranggal ne harangozzanak egy forint büntetés alatt, ha pedgi engedelmmel harangoznak fizessenek d[enér] 50.” részlet az 1772-es vizitációs jegyzőkönyvből.
- Egyhjvk. 1736–1826. 23–27. oldal.
- 107.Patay Pál: i.m. 37. oldal.
- 108.Egyhjvk. 1736–1826. 75–77. oldal.
- 109.Kisgyörgy Zoltán: i.m.
- 110.Kisgyörgy Zoltán: i.m.
- 111.Kiss Mihály óbester által kiadott „Rendtartásokról való punctumok” Falujegyzőkönyv 1771–1781. 36–41. oldal.
- 112.Egyhjvk. 1736–1826. 17–19. és 47–48. oldal.
- 113.1832. Protocolum Ecc[lesiæ] Ev. Ref. Zalaiensis Egyh. lev. I-9. 9. oldal.

Additions to the history of a Transylvanian Calvinist Church

The essay surveys the history of Zalan (its official Romanian name is Zalan), a Transylvanian Hungarian village. The church was built in the 13th Century, but its interior was altered in the 16th century following the conversion of the village to the Calvinist Church. The church was damaged several times between the 15th and 18th centuries due to earthquakes. The essay presents in detail the system in which the village community completed the restoration work. The author serves with data on various efforts to maintain the Church and by this shows the traditional feature of the village community. He also surveys the history of the church bell and offers fascination details on the semiotic code of the Order of Campanology — for example they rang the bells in a different way in the case of a storm and in the case of a burial. In the appendix the author includes drawings of decorations and the plan of the church indicating the order of seats according to sex and social position.

Ábrák

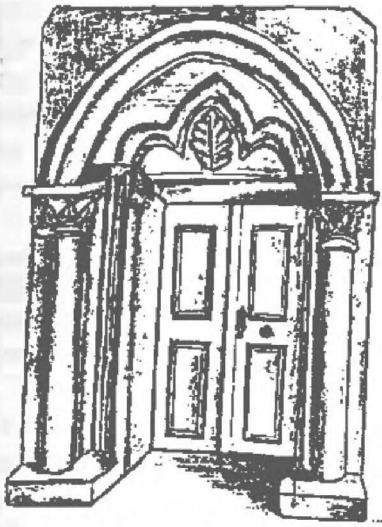

Rajz az 54. számú jegyzethez

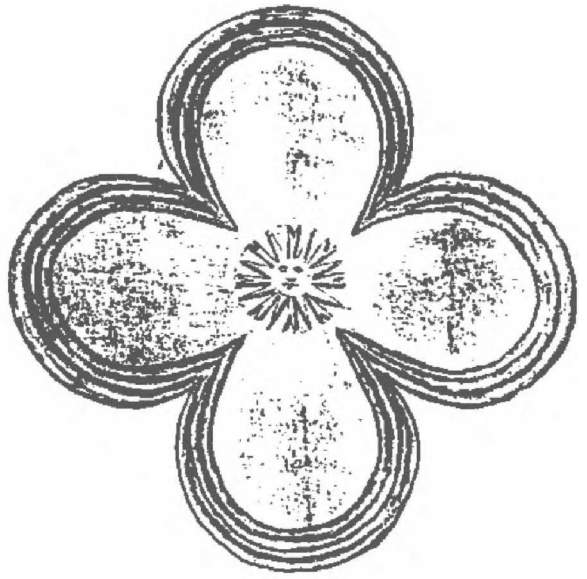
1. A nők számára fenntartott bejárat
2. Férfiak számára fenntartott bejárat
3. Megesett lányok helye
4. Fegyelmezettek helye
5. Katonarenden lévő asszonyok
6. Papné, tanítóné, harangozóné
7. Apor-családok asszonyai
8. Gyermek helye
9. Séra-családok asszonyai

10. Jobbágy-renden lévő asszonyok
11. Katonarenden lévő férfiak
12. Jobbágy-renden lévő férfiak
13. Apor- és Séra-családok férfitagjai
14. Oszporások
15. Presbiterek
16. Úrasztala
17. Szószék

A nyugat felől lévő karzaton a lányok, a keleti oldalin a legények helye

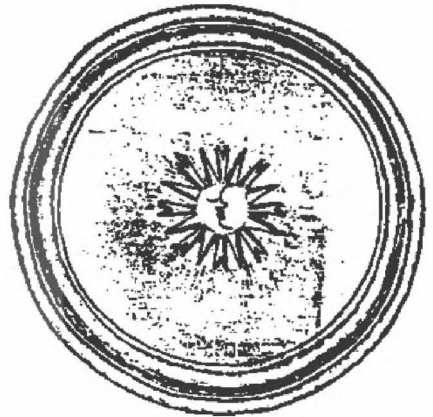
1.

2.

3.

4.

Népi epikus hagyományok Szerémi György emlékiratában¹

Bevezetés

Szerémi György az 1480-as évek második felében születhetett a bortermeléséről ismert szerémségi mezővárosban, Kamoncon. Családja alighanem a módosabbak közé tartozott. Apja, Corvin János jobbágya, a révnél egy fogadóféltét tartott fenn, mint Szerémi egy megjegyzéséből kiderül. („Török Imre bán félpogány emberei ... mindig atyámnál szálltak meg ... ” 61. p.) Szerémi a kamonci plébánia-melletti iskolában sajátította el az olvasás, a számolás, az egyházi liturgia és az ének alapelemeit. Később Gyulára, az ottani plébániai iskolába került, mint scolasticus. Itt szerzte alapvető latin grammatikai, retorikai és liturgiai ismereteit, amelyek az egyházi pályára lépéshez elengedhetetlenek voltak. Szerzett ismereteink mélységéről rossz latinsága és pongyola idézetei tanúskodnak.

1508-ban részt vesz Corvin János lányának a temetésén. Erre így emlékszik vissza: „Én előénekes (Praecantor) voltam a parochiális templomban, s társaimmal énekeltem a zoltáros könyvet nyolc személlyel, és nyolc márkát adtak” (54. p.).

1510-ben ott van Frangepán Beatrix temetésén is. „Őérette is énekeltem a zoltároskönyvet, tíz iskolás személlyel és bőségesen megvendégeltek” (55. p.). Iskolás éveiből említi, hogy járt Futakon, és beszélgetett a ferences kolostor építkezéséhez kirendelt török foglyokkal, mégpedig rácul, hogy a felügyelők ne értsék. Járt Nándorfehérváron, erre Hunyadi László történetében utal (29. p.). Talán megfordult Temesváron is, mindenesetre a temesvári plébánost valószínűleg személyesen ismerte: „a parochus, Demeter híres volt derék életéről Temesvárott”. (58. p.).

1510–14 között szentelhatték pappá a püspökség székhelyén, Váradon, a megfelelő vizsgák letétele után.

A felszentelést követő néhány év homályba vész. Egy ideig talán Gyulán, Brandenburgi György őrgróf házában szolgált. Mindenesetre a jobbágyaival folytatott beszélgetéseiről megemlékezik, és számon tartja az őrgróf további sorsát is. (55. p.)

1514-ben közelről figyelte a parasztháború eseményeit, melyek döntő befolyást gyakoroltak világképének alakulására.² Később, mint káplán II. Lajos, majd Szapolyai János udvarába került és hosszú ideig élt Budán, ám magasabb műveltséget élete végéig sem szerzett, ahogy Székely György 1961-ben írta: „A nép véleményének hű és ... tudatos tolmácsolója” maradt. (16. p.) Noha ez a felismerés már 1961-ben nem volt teljesen új, az ebben rejlő lehetőségeket, az egyébként bő szakirodalom elmulasztotta kiaknázni.³

A középkori Magyarország kultúrája alapvetően szóbeli kultúra volt. A szóbeliség gyakran még egyházi vonatkozásban is dominált, különösen vonatkozik tehát ez a kultúra világi elemeire.⁴ Amikor a nemesség számára létfontosságú birtokügyekben a vármegye kollektív emlékezete szinte az oklevelekkel egyenlő súllyal vétetik számba,⁵ akkor nem csodálkozhatunk, hogy a magyar középkor szöveges népi kultúrájából szinte semmi sem maradt fenn. Ha utóbb a középkor alkonyán ebből valami mégis feljegyzésre került, azt joggal tekinthetjük rendkívülinek. Ez a tény teszi egyebek mellett is különös fontosságúvá Szerémi György *Epistola de perditione Regni Hungarorum* című munkáját.

A következő tanulmányban az „*Epistolának*” azt a részét vettem közelebbi vizsgálat alá, amelyben saját tapasztalatok híján, Szerémi szinte teljes egészében környezetének kollektív emlékezetére hagyatkozott, feljegyezve sajátos társadalmi rétegének epikus hagyományait.

I.

Az emlékiratot három nagyobb egységre bonthatjuk. Az első rész 1456–1513-ig, Bakócz Tamás római útjáig, ill. a Dózsa parasztfelkelésig terjed. Ez a rész döntően a Hunyadiak történetét foglalja magában. Innét (1514) válik fokozatosan maga Szerémi is az események részesévé. A második egység 1526-ig tart, és főleg II. Lajos uralkodását tárgyalja, 1521 és 1526 közé csoportosítva az események nagy részét. A harmadik egység 1543-mal zárul, és elsősorban János király országglásáról szól.

Az emlékirat egészéről elmondhatjuk, hogy történeti meglehetősen hiányos, a megbízhatósága pedig széles határok között ingadozik a felhasznált, elsősorban szóbeli források különböző történeti értékeinek függvényében. Különösen vonatkozik ez az első egységre, hiszen itt szinte kizárólag csak szájhagyományra van utalva.

Forrásait alapvetően három csoportra oszthatjuk:¹ Az első csoportot a személyes emlékek képezik. A második csoportba a különböző eredetű szóbeli információk, mendemondák tartoznak. A harmadik csoporthoz pedig, bizonyos orális epikus hagyományt sorolhatunk. Kiegészíthetjük ezt még azzal, hogy szórványosan és esetlegesen írásbeli forrásokat is felhasznált: világhírnévre hivatkozik Mátyás halálának elbeszélésekor²; frásokat említ II. Ulászló 1491-es országgyűlésének elbeszélésénél³, továbbá a mohácsi csatára vonatkozóan.⁴

Szerémi 1480–90 között született, és 1545–47 között írta munkáját, amely Hunyadi László történetével kezdődik.⁵ Hunyadi László korától tehát évtizedek választották el, s ilyen időbeli távolságnál forrásként már nem csak egyszerű szóbeli információra gondolhatunk, hanem kötöttebb formában élő szájhagyományra is.

Erdélyi László, a hangsúlyos délvidéki, sőt délszláv vonatkozások miatt délszláv epikus hagyományokra gondolt. Szerémi valóban ismerhetett ilyeneket, hiszen maga is délidéki származású, aki ismerte és becsülte a török elől mind nagyobb mértékben behúzódó szerbeket, s nyelvüket is jól beszélte. Egy esetleges délszláv

forrást, vagy forrásokat azonban semmiképpen nem tekinthetünk sem elsődlegesnek, sem pedig egyetlennek.

A szövegről első olvasásra is megállapíthatjuk, hogy kissé zavaros kompiláció, amelyből azonban néhány érdekes formai, tartalmi jellegzetesség azonnal kitűnik. Feltűnő a hármas szám gyakori megjelenése: „Német” László (V. László) háromszor tesz esküt, hogy nem áll bosszút nagybátyja haláláért; Szilágyi Mihály, Hunyadi László nagybátyja háromszor nem hisz neki, és javasolja, hogy ölje meg; Hunyadi László, amikor Budáról szökni akar, három kaput talál zárva; a budai bakó háromszor sújt László fejére, hiába.

A hosszabb elbeszélő mondatokat, néhol rövid szaggatott mondatok váltják fel. Mintha Szerémi, egy az emlékezetében élő „vers” sorait, az írás hevében elfelejtette volna mondatokba oldani. A szöveg helyenként erősen dramatizált, és ugyanakkor népies, naiv hangvételt, tragikus végzetszerűséget sugároz. Ezeket a részeket már Erdélyi László is „balladai haladásúnak” nevezte.⁷ Talán nem tévedek, ha felteszem, hogy itt Szerémi egy balladisztikus népi epikai hagyomány egyes elemeit örököltette ránk, latin fordításban. A történetnek azonban olyan részei is vannak, amelyek túlmutatnak egy népi eredetű „ballada”, vagy egy délszláv „ének” keretein. Ezek a részek elbeszélő jellegűek, részletezőek, s történelmi szempontból is hihetőek. Meglehetősen összevágtnak pl. Thuróczy leírásával.⁸ Ilyen pl. a Cillei-Hunyadi párviadalt vagy a Hunyadi László lefejezését elbeszélő rész. A szöveg egy helyen bátor magyar szittya vitézeknek (fortes milites hungaros sciticos) nevezi Szilágyi Mihály katonáit. Hunyadi László Isten kegyelme helyett szerencséjére (fortuna) hivatkozik, amikor életben maradt a bakó harmadik csapása után is. Ezek a jegyek nemesi környezetre vallanak és humanista jellegűek. Forrásként leginkább egy históriás énekre gondolhatunk, s ezt a feltételezést az a formai megoldás is erősítheti, hogy az „énekes” Hunyadi László kiválóságának részletezésére éppen a végkifejlet előtt szakít időt, és mintegy előre jelezvén a tragédiát, elsiratja hőst. Érzékelteti azt a veszteséget, amelyet a hallgatóság is elszenvedett halálával:

„Jeles férfiú volt; a kormányzó fia;
Zsigmond unokája; Göndör (hajú), mint Absalom”⁹

Ez a részlet már tartalma miatt sem képzelhető el egy népi fogalmazású szövegben. A formája pedig emlékeztet a deák költészetben gyakran használt felező tizenkettes versformára.¹⁰

Feltételezésem szerint tehát Szerémi szövegében legalább három különböző jellegű forrás nyomai mutathatók ki, amelyeket maga Szerémi a nándorfehérvári és budai tapasztalataiból kiegészített. Tőle származnak a magyarázó, visszaülő beszúrások, s ő követi el azt a tévedést, hogy Mátyást a történet idejére megteszi a cseh király fogjának (a mondat beszúrás jellegét mutatja, hogy a „Corvin” név egyedül itt fordul elő) stb. Ez utóbbi annál is érdekesebb, mert az ellentmondással mit sem törődve lejegyzí az igazságot is, amely szerint Mátyás elkísérte bátyját Budára. Ez arra mutat, hogy Szerémi egy kész szöveget épített be a mun-

kájába, amelyet a hagyomány ereje folytán nem igazított hozzá a más forrásokból szerzett információhoz.

A szövegben egyébként ezen kívül is lépten-nyomon ellentmondásokra és átfe-
désekre bukkanunk. Ez egyben bizonyítékul is szolgálhat a többféle eredetű for-
rások keveredésére. Szerémi szövege szerint Cilleit és Hunyadi Lászlót együtt vá-
lasztották meg a nádorfehérvári báni tisztségre. Szilágyi Mihály mégis az ellen
„hadakozik”, hogy Cillei egyedül bírja a nevezetes várat.

Ellentmondást találunk a Cillei-Hunyadi párviadal megokolásában is. Az egyik
változat szerint Cillei elhatározta, hogy meggyilkolja Hunyadi Lászlót, mert az
nem adta kezére Nádorfehérvárt. A szöveg szerint: „... mert nem uralkodhat a
magyarokon, és a kapu kulcsával sem rendelkezik.” A másik változat szerint Cil-
lei és Hunyadi kockajátékot játszottak, és mindig a „magyar László” győzött,
amitől Cillei annyira feldühödött, hogy „kardot”¹¹ rántva, rátámadt Lászlóra. Ez
meglehetősen „profán” elképzelés, valószínűleg a kockajátékot maguk is gyakran
űző végváriaktól származhat, akik a XV. század fordulójára már jórészt délszlá-
vok, szerbek.

Igen jellegzetes Hunyadi László megnevezésének különbözősége. Szerémi né-
melykor Hunyadi Lászlóról (vagy Vajdafia Lászlóról) ír, máskor pedig magyar
Lászlóról beszél. A megnevezés különbözősége mögött leginkább különböző ere-
detű források jellegzetességeit gyaníthatjuk.

Az etnikum megjelölésénél a „magyar” név a németekkel való szembeállításón
túl jelezheti azt is, hogy az előadó vagy a közönségének etnikuma nem magyar,
feltehetően délszláv. A „magyar” jelző leginkább délszláv eredetűnek gyanítható
részeknél bukkan elő. Kizárólag a délvidéki események leírásánál fordul elő!

Párhuzamos helyet tartalmaz Cillei és Hunyadi párviadalának leírása is:

*I. (Cillei ispán) teljes erővel bátran
üldözte a palotában az egyik sarokból,
a másikba a magyar Lászlót.*

*II. Vajdafia László már hátrált, mert
töre rövid volt, s azonkívül a sok csa-
pástól, amelyekkel a német ellenében
védte magát, már ki is csorbult. Volt
ott egy fából készült asztal is. Vajdafia
László pajzsul használta a feje védel-
mére.*

A két részlet szemléletében alapvető különbség van. Abban megegyeznek, hogy
László szorult helyzetbe került, de míg az első részlet szinte Cilleit tekinti pozitív
szereplőnek, addig a második Lászlót mentegeti. Az első részlet „magyar Lász-
lót”, a második Vajdafia Lászlót ír.

A történelmi alapszövegek mellett leginkább itt kell számolnunk Szerémi helyszíni
információival. „Magam is láttam (a megsérült szobrot) és az asztalt” — mondja.
Cilleiről pedig így ír: „vére kifolyt a palota padlójára. Máig is ott van a vér nyo-
ma, amelyet én, György magam is láttam sok évvel később”. A vér látványát per-
sze alighanem Szerémi rovására írhatjuk. (A későbbiek során is sok mindent
„hajlandó látni”, hogy elbeszélését meggyőzőbbé tegye.)

Párhuzamos helyet találunk a budai események leírásánál is, mégpedig Hunyadi László elfogásának körülményeiről:

I. A nádor nyomban megparancsolta a bírónak ... hogy valamennyi budai kaput zárassa be, s Vajdafia László legyen őrizet alatt. Vajdafia tudta már, hogy ez nem tréfa ...¹² Szaladt a Logodi kapuhoz (de erősen bezárva találta. Szaladt aztán a keresztelő Szt. János kapuhoz, de az is erősen bezárva találta. Harmadszor szaladt a Szombathelyi kapuhoz a kaput ott is elreteszelve találta.

Negyedszer a temet kapuhoz fordult, de volt ott egy bestye harangozó, ez gyorsan bezárta a kaput.¹³

A kibővített népies változat itt szinte teljesen elnyomta a tárgyyszerűbb históriát. Az előbbiben valószínűleg egy másik, ma már ismeretlen epikai alkotásból való kölcsönzést és „transzponálást” kell látnunk.

Ellentmondásos a leírásban Hunyadi László megfélése is. A történet alapkonceptiója szerint László ártatlan Cillei meggyilkolásában. Egy alkalommal azonban a szöveg Lászlót az isteni igazságosság megsértésével vádolja, és ezzel az érvel felmenti a királyt az esküszegés bűne alól.

Ha az egymást tartalmi-formai szempontokból kizáró szövegrészeket egymáshoz viszonyítjuk, sajátos koncepcióbeli különbségeket találunk, ám előbb még egy rövid kitérőt kell tennünk.

A régi indíttatású epikus költészet a XV. sz. során fokozatosan kettévált. A hősi ének késő feudális formája a históriás ének a nemesi vagy éppen a királyi udvarok jellemző sajátossága lett. A szerzőik feudális szolgálatba szegődött, irodalmi műveltséggel rendelkező énekesek, deákok voltak.¹⁴ A familiáris deák gyakran nagyon is praktikus szükségleteket elégített ki, szolgálta urát, dicsérte, siratta, érdekeit védte énekszavával.¹⁵

Bár az énekvers, históriás ének népszerűségét források hosszú sora bizonyítja, szöveg szerint mégis alig néhányat ismerünk a XV. századból.¹⁶ (Pl. Szabács viadala.) Elpusztultak, mert nem írták, hanem szerezték őket, eltűntek, mert a história aktualitását veszítette, vagy mert meghalt az énekmondó.¹⁷ Eltűntek azért is, mert magyar nyelvűek voltak, és az frástudók ekkor még a magyar nyelvet nemigen tekintették lejegyzésre méltónak.

Hunyadi Lászlóról nem sokkal kivégzése után keletkezhetett históriás ének.¹⁸ Ennek lehetőségét támasztja alá, hogy Hunyadi László, a Vajda fia igen népszerű volt az országban, különösen az orozslánkörmeit most próbálgató köznemesség

II. ... a nádor a királyi felség felhatalmazásával parancsot adott Vajdafia László elfogására ... A budai bíró, Dénes elfogatta Vajdafia Lászlót

körében. Hunyadi László tragédiája jó propagandalehetőséget nyújtott számukra. A Szerémi lejegyezte história is meglehetősen koncepciózus. A gögös, hatalomvágyó Cilleiről kiemeli, hogy német. Az esküszegő V. Lászlóról szintén. Szilágyi Mihályról, aki „tisztá szittya volt”, elmondja, hogy vitéz és nagyon okos. Hunyadi László bátor, a királyban bízó tragikus hős, aki előbb gyanútlanul Cillei csapdájába kerül, majd ártatlanul áldozatul esik a király és Újlaki nádor (a valóságban erdélyi vajda) hitszegésének. A tendenciózusság akkor szembeötlő igazán, ha tudjuk pl. Thuróczy alapján,¹⁹ hogy Szilágyi Mihály és Hunyadi László aligha tekinthetők ártatlannak Cillei meggyilkolásában. Sokkal inkább előre megfontolt szándékkal számoltak le a gyűlölt ellenséggel.

Históriánk alaprétege tehát németellenes és oligarchaelenes utalásaival leginkább a köznemesség felfogását tükrözi, de még a Friggyessel küszködő Mátyás udvarában is szolgálhatott propagandacélokat. Bonfinitól tudjuk pl., hogy Mátyás bronzszobrot emeltetett bátyja emlékének a budai palotában.²⁰

A hősi ének helyét, szerepét a népköltészetben a gazdasági, társadalmi változásokkal egyidőben a XIV. sz. közepétől egyre inkább a mindennapi ember konfliktusokkal, tragédiákkal foglalkozó francia eredetű ballada vette át.²¹ Hunyadi László a nép körében is népszerű volt. Lefejezését nagy felzúdulás követte, mint azt Thuróczy szemléletesen előadja.²² „Elmondhatjuk, hogy ha a magyar nép felzúdulását a kikiáltók gyakori hirdeteményei és a rettentő fenyegetésekkel teli rajtaütések le nem csillapították volna, s ha László grófot a nap megszokott órájában vezették volna lefejezni a Szt. György térre, akkor a köznép kiragadta volna őt életének ebből a veszélyes helyzetéből. Sokan jöttek ugyanis a városba a szőlők megművelésére, s ezek annyira szerették, hogy szívesen ontották volna vérüket, csak hogy őt megbosszulhassák.” A vajda fiáról szóló ének szélesebb körben is ismertté válhatott, terjedhetett. A szájhagyományozódás során azonban, kikerülve az alkalmi, vagy hivatásos énekesek ellenőrzése alól, akik pedig biztosították az énekszöveg viszonylagos állandóságát, át is alakult. Megkezdődött formájának föllazulása, miközben tartalma variálódott, a hangsúlyai eltolódtak. „A népi világot érő külső hatásnak, és vele érkező minden új motívomnak, hozzá kell igazodnia e világ belső törvényeihez.”²³ A fellazulás kezdetben epikus indíttatású lehetett,²⁴ de rövid idő múlva megkezdődhetett a történet újra kristályosodása is, ezúttal azonban már egy népi műfaj szabályai szerint. A francia eredetű ballada „divatja” és sémái kezdték hasonítani a históriás éneket.

A népballada legfontosabb formai sajátossága a párbeszédesség és a rövideg. Hunyadi László története azonban egy ballada számára túlságosan hosszú volt. A ballada születésének folyamata *Vargyas Lajos* szavával élve nem más, mint „termékeny felejtés”.²⁵ A népi emlékezet az eseménysorból kiemeli a legdrámaibb, leghatásosabb részeket és balladai stilizált magasságokba emeli, ugyanakkor viszont más részeket elhagy. Szövegünkben is megfigyelhetők azok a részletek, amelyeket a közösségi tudat a balladává formáláshoz alkalmasnak talált. Vegyük sorra őket!

A magyar népballada tipikus szerkezeti elemei a következők:²⁶

1.) *Az indítás* általában egy párbeszéd vagy monológ, amely előre jelzi az összeütközést. Szövegünkben két olyan dramatizált rész van, amely erre a funkcióra alkalmas. Szilágyi Mihály (a) és a budai szállásadónő (b) párbeszédei Hunyadi Lászlóval

a) „Szilágyi Mihály nem hitt a királynak; tanácsolta unokaöccsének, Lászlónak: öljük meg a királyt, mert haláláért halált fog szenvedni. Mondta Hunyadi László: én hiszek esküjében ...” stb. (A szituáció ezután még kis változtatásokkal kétszer megismétlődik.)

b) „Szállásadónője ezt mondta neki: Uramnak fia, megmondom neked az igazságot, le fognak fejezni. Ő azonban nevetett.”

2) *Helyszínváltás, utazás*

Hunyadi László Budára megy a királlyal, ahol hóhérbárd várja.

3) *Összeütközés*

A drámai csúcspont László sikertelen menekülési kísérlete és elfogása, vagy pedig maga a kivégzés jelenete.

4) *Összefoglalás, tarulság*

„A király nem arra esküdött, hogy Isten igazságosságának megsértését nem bosszulja meg.” A balladává alakuló énekben fokozatosan halványulni kezdett az aktuális politikai mondanivaló és hangsúlyt kapott a morális. A népi gondolkodás László kivégzését már isteni igazságszolgáltatásnak véli. László ha akaratlanul is bűnös Cillei halálában, a végzetét kivívta maga ellen és nem kerülheti el. Szerémi a rendező elvet ki is mondja később: „Amilyen mértékkel mért ugyanolyan mértékkel mérnek vissza neki.”²⁷ Az „isteni igazságszolgáltatás” fátumszerűen bekövetkezik:

1. Hiába esküszik a király háromszor is Hunyadi László büntetlenségére, esküjét meg kell szegnie. A valóságban csak egyszer esküdött Temesváron. A bővülést valószínűleg a tragédia halogatásának balladai sémája és a hármas szám mitikus volta okozta.²⁸ A tragédia ilyen módon történő elodázásában a hőssel való népi együttérzést érhetjük tetten, ugyanakkor ez fokozás is, amely növeli a cselekmény drámaiságát.

2. Hiába találja nyitva Hunyadi László a negyedik kaput, ahol elmenekülhetne, egy bestye (bestia) harangozó ott terem és megakadályozza ezt. Érdekes a harangozó figurájának váratlan fölbukkanása a szövegben. Tette motiválatlan szerepe érezhetően csak dramaturgia. A harangozó a „sors” megtestesítője. Hunyadi László megmenekülhetett volna, ha a „természetfölötti erők” a harangozó (mint „szakrális személy”) képében nem akadályozzák ebben meg.²⁹

3. Hiába menti meg a bakó három csapásától Lászlót a hajában viselt aranykereszt, el kell vesznie a negyedik csapástól. A kereszt bajelhárító szerepe ugyanúgy babonás vonás, mint a harangozó természetfölötti küldetése. A népi tudat számára azonban, a keresztény misztika a valóság szerves része és zökkenőmentesen illeszkedhet a balladák egyébként demitilizált világába.³⁰

Feltűnő, de nem meglepő, hogy a balladai jellegzetességeket mutató részek közül hiányzik Cillei és Hunyadi párviadalának, tehát a tulajdonképpeni kezdő bo-

nyodalomnak a bemutatása. A középkori magyar népballada motívumai közül ugyanis a „harc” lényeges tartalmi elemként való felhasználása teljesen hiányzik.³¹ Esetünkben is legfeljebb csak rövid visszautalás formájában képzelhetjük el. Nem véletlen tehát, hogy a már-már lekopni készülő jelenetet Szeréminek kellett helyszíni információk (esetleg história variációk) alapján újra földústitania.

Hunyadi László történetéből, bár Szerémi tanúsága szerint elindult ezen az úton, valószínűleg sohasem lett valódi ballada, vagy legalábbis semmi sem mutat erre. Ennek alapvetően két magyarázata lehetséges. Az egyik az, hogy Hunyadi László története minden stilizálás ellenére is túlságosan egyedi maradt ahhoz, hogy közösségi jellege miatt csak a legegységesebb témákat fenntartani tudó népköltészet megtartsa emlékezetében.

A másik magyarázat szerint a szöveg átmeneti jellegzetességei mögött hordozóként egy társadalmi szempontból is átmeneti jellegű réteget kell keresnünk.

Időrendben a Hunyadi László történet legkésőbbi fejleménye lehet a délszláv változat. A magyar epika hatására alakulhatott ki a Délvidéken. Ez a változat áll a legtávolabb a valóságtól. Itt teljesen homályban maradnak az eredeti politikai célok, és személyes indulatú bosszúállások sorozatára szűkül az eseménysor. (Egy szöveges hagyomány nyelvhatárokhoz érve szinte törvényszerűen döntő változásokat szenved.) A fő konfliktus a magyar mágnások és német László ellentétében merül ki. Hunyadi László pedig egy a mágnások közül. Cillei hirtelen felindulásból rátámad Lászlóra, mire László emberei megölik Cilleit. A király bosszúhadjáratot vezet a mágnások ellen, majd többszöri ígérete ellenére lefejezteti Lászlót, mire Szilágyi Mihály, a nagybácsi, bosszúból törbecsalja és a Dunába fojtatja a királyt. Érthető módon a budai események ebből a változathoz szinte teljesen hiányoznak. (Szerémi szerint az a hír is elterjedt a végváriak között, hogy a király Törökországban halt meg.) A délszláv változatnak valószínűleg nem Hunyadi László a főszereplője, hanem Szilágyi Mihály.³² Ő volt az, aki védte Nándorfehérvárt a töröktől, bosszút állt unokaöccse haláláért, és utána „bejárta Rácországot Barancsság tartományig, s ahol csak török tisztet talált, kifosztotta őket, s nagy zsákmánnyal szerencsésen tért vissza Nándorfehérvárra.” Délszláv szemszögből ítélve ennél aligha tehetett volna nagyobb dolgot. Szilágyi Mihályról más történetek is szóltak a végeken, a délszláv epikának állandó hőse volt. Szerémi két további történetet mesél el róla. Az egyik feltétlenül magán viseli a délszláv elkötelezettség nyomait. Arról szól, hogyan sarcolta meg Szilágyi Mihály a szerb despótát (az esemény valóságban 1455-ben játszódott le). A történet erkölcsi győztese kétségtelenül a szerb despota. „Nagy úr ő”, mondja róla a szöveg. Jellemző azonban, hogy a történet negatív főszereplője mégsem Szilágyi, hanem egy rossz tanácsadó, akin a despota a végén kegyetlen bosszút áll. A másik történet Szilágyi Mihály török elleni hadjáratát, fogságba esését és hősi halálát meséli el. Szilágyi még fogságában is becsapja a törököket.

Összefoglalva tehát a Hunyadi László történetéről mondottakat: Szerémi egy olyan nemesi környezetben keletkezett históriás énekből meríthette ismereteit, amely az idők folyamán népi környezetbe süllyedve átalakult és számos balladai

jellegetességet vett fel. Az ének a délszláv változattal tovább bővült. Talán ennek köszönhető, hogy pl. a három királyi eskü mellett még további két ígértet is belekerült a szövegbe. Szerémi az így kompilált szöveget kiegészítette és kommentárral látta el. Tanulságul ezt írja a maga tudálékos módján: „amint a fekete elűt a fehértől, épp úgy a népek sem egyeznek meg egymás között.”³³

II.

Mátyás uralkodásának története Szerémi munkájában meglehetősen hiányos. Az egyes szövegblokkok többnyire jól elkülöníthetők egymástól. Így pl. valamiféle a köznépig is leszűrdött história szólhatott Mátyás királlyá választásáról és prágai fogságáról. *Göröcsöni Ambrusnak* az 1567–68 körül Mátyásról írt históriás énekében Szerémivel feltűnően összecsengő részleteket találunk:³⁴

Szerémi

Ez a hír Magyarországról fülébe jutott a cseh királynak; megrettent, mert az őrizetében volt az ifjú Vajdafia Mátyás, ki szomorúan sétált a kertben. A királynak volt egy szép leánya, Katalin. A király nyomban magához hívatta leányát, és azt mondta neki: Sörgösen kérlek téged, köss virágból egy szép nagy koszorút, és saját kezeddal tedd Vajdafia Mátyás fejére

Göröcsöni

Mely hamar Podjebradi ezt hallá, (megörül rajta, fm ezt gondolá) egy leányát Vajda fiának adná. Leányát egy kertbe küldi, oktatá Csakhamar a leány atyjához futa Leányát Vajdafiának megmutatá Vajdafiának vele kezét fogatá Lány koszorúját neki adatá

Göröcsöni nem ismerte Szerémit, így a hasonlóságra a közös forrás adhat magyarázatot. A forrás népi eredetét a hangvétel népies voltán túl esetleg a „kert-motívum” erősítheti meg (a kert népballadáinkban gyakran szerelmi jelkép). A kert-motívum szerepelt Heltai Crónikájában is, de ő ismerte Göröcsöni énekét. Szerémi talán ebből az énekből meríthette azt az információt, amely szerint Mátyás a cseh király foglya, és építette be tévesen Hunyadi László történetébe is.

III.

Mátyás uralkodásának elejére vonatkozóan Szerémi érdekes történetet jegyez le. A hőse Szobi Péter, „nagy magyar”, Mátyás hűséges híve, aki egy ravasz csellel megszaroltatja Mátyással a magyar mágnásokat, az ország érdekében. Mátyás a megszerzett pénzt a török elleni harcra fordítja, s visszafoglalja Jajcát és Szabácsot. A programatikus anekdota *Kardos Tibor* szerint széles körben elterjedt népszerű történet lehetett, mert Szerémitől függetlenül Göröcsöni Ambrus is feljegyzte históriájában (30 évvel később).³⁷ A különbség lényegében csak annyi, hogy a főhős nála Gutti Ország Mihály.

E történet mondanivalója alapvetően köznemesi programot képvisel. E szerint az ország sorsát igazán csak a királyhoz hű köznemesség viseli a szívében. A király és a köznemesség szövetségese a főurak ellen. A históriás ének („politikai célzattal jokolátor dráma”)³⁸ Mátyás uralkodása alatt keletkezhetett, de mondanivalója igazán aktuálissá a Mátyás halála után kialakult helyzetben válik. Mátyás halála ugyanis az azonnali és legsúlyosabb csapást a köznemességre mérte. A pillanatnyi hatalmi vákuumot teljes mértékben a nagybirtokosok töltötték ki. Az ezzel együtt járó anarchia, az erős központi hatalom eltűnése a köznemesek hatalmát is megkérdőjelezte kis számú jobbágyaik felett.

Hamar megszületett hát a mondás közöttük: „Meghalt Mátyás, oda az igazság.”

Érthető tehát, hogy a nagyurak hatalmának csorbíthatóságát sugalló történet, amely egybe javaslat is az áldatlan pénzügyi és katonai helyzet javítására, gyorsan népszerűvé vált, és nem csak köznemesi körben. A népszerűség megteremtette a folklorizálódás lehetőségét is. Szeréminél már úgy kezdődik a történet, mint egy népmese: „Mátyás király kezdetben nagyon szegény volt.” E ponton különösen jól elválnak a történet két rétege Göröcsöni Ambrusnál. Éles ellentét van ugyanis a főurat vendéglő pompás királyi lakoma és a király hangsúlyozott szegénysége között. Ez utóbbi már a századforduló utáni Jagelló kor viszonyait fejezi ki, és bizonyos népmesei hatást is tükröz. Ilyennek tekinthetjük Országh Mihály szerepeltetését Göröcsöni művében. Országh Mihály ugyanis valószínűleg nem személye, hanem köznévi jelentésű neve miatt került a történetbe.

A történet folklorizálódására a köznemesi és a köznépi szemlélet azonos vonásai adhatnak magyarázatot. Mind a köznemesség, mind pedig a köznép a királytól várta életének jobbra fordulását. Közös érdek volt továbbá a török elleni hatékony védekezés is. A dolognak ez az oldala különösen érdekelte a délvidéki származású Szerémit. Ilyen kommentárt fűz az elbeszéléséhez: „... A magyarok népe dicsérte a királyt eképpen: áldott legyen Mátyás király; más királyokatátkoznak haláluk után; Kázmér fia, László ugyanis fiával Lajossal együtt 120 várat vesztett el; ami örökre siralma a magyaroknak.”³⁹

IV.

Szerémi Bécs ostromával kapcsolatban meséli el a szerb Jaksics Demeter párviadalát. Maga a történet a hősi ének archaikus és meglehetősen sztereotíp formáit mutatja. Felbukkan a félelmetes ellenség; a király felhívására csak a hős (Jaksics D.) vállalkozik a harcra, és a viadalban egyetlen csapással végez ellenfelével, mire a király gazdagon megjutalmazza. Eddig a hősi ének, ám a Szerémi féle elbeszélés itt nem ér véget. A király így szól: Miért ölted meg? Jobb lett volna, ha élve vezeted elélem, s én kegyeltem volna híres vitézsége miatt. Jaksics erre megbírálja a királyt, hogy túlságosan békülékeny, s könnyen megbocsát a legnagyobb ellenségének is.⁴⁰ „Ha győzni akarsz győzzünk, különben hagyjuk az ördögbe” — mondja a királynak. Mátyás pedig a vakmerő vitézt, a „*mágnások*” tanácsára a Délvidékre küldi harcolni

a török ellen. Merőben szokatlan befejezése ez egy hősi éneknek! Talán itt is különböző eredetű, de összeolvasztott hagyománnyal állunk szemben?

Jaksics Demeterről véletlenül fennmaradt egy históriás ének töredéke: „Gergely deák éneke Jaksics Demeter veszedelméről”⁴¹ A csonkán maradt ének szerzője valószínűleg Jaksics egyik familiárisa lehetett, afféle hivatásos verselő, akinek feladata volt ura tetteinek megőrkítése. Históriaja Jaksics halálát mesélte el. 1487-ben Mátyás követségbe küldte a törökhöz Jaksicsot (Íme a Szerémi féle elbeszélés igaz magja.). Útja során, azonban egy határvidéki török parancsnok korábbi kegyetlenkedései miatt kíséretével együtt lemészároltatta. Gergely deák számára ura halála súlyos csapás volt. Énekében szomorúan siratja füstbe ment karrierjét, s ami a legérdekesebb, mindezért még Mátyást is felelőssé teszi, hiszen Jaksics érezve vesztét, hiába kérte tőle a követi tiszte alól való felmentését. (Mátyás diplomáciai okokból nem élezte ki a követ meggyilkolásának ügyét, hanem békét kötött a szultánnal.). Ugyanaz a Mátyást bíráló hang jelenik meg tehát itt is, mint Szeréminél. Még az sem lehetetlen, hogy a Szeréminél szereplő történet eredeti változata Gergely deáktól származik, akiből talán vándorénekes lett, aki énekével járta a sokadalmakat és az udvarházakat. De akár tőle, akár mástól, az biztos, hogy Szerémihez erősen torzult állapotban jutott, alighanem hosszabb folklorizálódás után. Ekkor tolóddhatott el a történet súlypontja az egyre sematikusabb formában megfogalmazott párviadal felé, esetleg délszláv hatásra. Az archaikusabb délszláv népköltészetben ugyanis még sokáig a hősi ének a legjellemzőbb forma. Az eredeti történet királybíró tendenciáját főlváltja a bőkezű, jutalmazó király alakja. Itt már a Jagelló-kor megszépítő távlatát figyelhetjük meg és az immár a parasztokig szűródött Mátyás kultusz kezdeteit.

Ha helyesen értelmezzük tehát az elbeszélést, akkor itt egy olyan alkotásról van szó, amely nemesi környezetben született, de már megkezdte lesüllyedését a nép közé, ezt a „félkész” állapotot jegyezte fel Szerémi.

Összefoglalva a fentieket: Szerémi György, különösen munkájának első részében, egy olyan sajátos társadalmi közeg véletlenszerűen felgyűlt emlékezetének letéteményese és frásba-foglalója lett, amelynek legáltalánosabb jellemzője az átmenetiség. (Szemléletében a népi és a köznemesi eredetű elemek keverednek.) Ilyen réteg volt az Alföld peremvidékein és a Délvidéken élő mezővárosi parasztpolgárság, amelyből Szerémi is kiszakadt. A mezővárost eredendően az „árutermelés kényszere” hozta létre, mint az árutermelés számára összehasonlíthatatlanul kedvezőbb gazdasági és jogi formát. A kedvezőtlen feltételekkel rendelkező falu pusztásodása és a mezővárosi népességkoncentráció egyazon folyamat elemei, amely során nagyszámú, a falusi jobbágság, a köznemesség és a városi polgárság közötti átmeneti helyzetet elfoglaló réteg keletkezett. A népességkoncentrációt erős belső differenciálódás követte. A vagyoni hierarchia élén malmot, kocsmát, szőlőket, legelőket stb. bérlő „parasztpolgárok” álltak. Ennek a rétegnek, — amely számára a valódi polgárrá, vagy éppen a nemessé válás sem volt lehetetlen — a törekvéseiből vált ki a népes mezővárosi eredetű literatus (deák vagy klerikus) réteg, amelynek tagjai megtalálhatók szinte az egész országban, a

társadalmi struktúra különböző fokain. Ők a mezővárosi öntudat hordozói és élesztői. A hierarchia alján az alkalmazottak serege áll, így pl. a napszámosok, vagy a marhahajtó hajdúk.

A mezővárosiak felső rétege már rendelkezett azokkal a feltételekkel — elsősorban az anyagi helyzettől nem független műveltségi szinttel — amely lehetővé tette számára egy külső kultúra-elem átvételét. Ugyanakkor a felemelkedés, a nemesi állapot megszerzésének vágya igényelte is a nemesi kultúra elemeinek befo-gadását.

A vizsgálódás a XV. sz. végére vonatkozóan is rámutat a népi kultúrának, az ősi hagyományok mellett a másik nagy forrásvidékére, a magasabb, jelen esetben a nemesi udvarházak kultúrájának asszimilációjára, miként az később, a népmű-vészet oly sok területén megfigyelhető, az „úri-himzéstől” a paraszt-barokk háza-kig.

Jegyzetek a bevezetéshez

(A kézirat 1985-ben készült, a bevezetés 1991-ben)

1. *Szerémi György*: Magyarország romlásáról. Monumenta Hungarica V. Erdélyi László fordítását átdolgozta *Juhász László*, a bevezetőt és a jegyzeteket írta *Székely György*. Magyar Helikon, Bp. 1961. A szövegben található oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak. A több mint 400 oldalas „Epistola...” Verancsics Antal kérésére keletkezett. Verancsics, Bonfini folytatásaként Magyarország történetét kívánta megírni, és ennek érdekében adatokat gyűjtve fordult a néhai János király káplánjához. A kézirat Verancsics hagyatékából ismeretlen módon került a bécsi cs. udvari levéltárba, ahol 1840-ben Gévay Antal fedezte fel.
2. *Baják László*: Szerémi György világgépe. in: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok I. köt. METEM, Bp. 1989. pp. 123–136.
3. A Szerémire vonatkozó fontosabb irodalom jegyzéke megtalálható: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája (I.) 1772-ig. Szerk. Stoll Béla, Varga Imre, V. Kovács Sándor. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. p. 337. (A vonatkozó szakirodalomról lásd bővebben: Sz. Gy. világgépe, i.m. 2. jegyz. pp. 123–124.) Szerémi munkája korábbi (1545–47 körül) a népi hagyományokat szintén feljegyző Benczédi Székely-féle világrónikánál (1559), vagy Heltai Gáspár krónikájánál (1575), ám ezt a körülményt a legújabb irodalom sem méltányolta pl. a Mátyáshoz kapcsolódó néphagyomány kialakulásával kapcsolatban. (*Kríza Ildikó*: Rex iustus — rex clarus. Mátyás király a néphagyományban. in: Hunyadi Mátyás. Zrínyi, Bp. 1990. p. 363.)
4. Lásd: *Dömötör Tekla*: Szájhagyomány és írásbeliség a középkori epikában Magyarországon (Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely György) Akadémiai K., Bp. 1984. p. 147.
5. *Fügedi Erik*: Verba volant ... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás (Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.) Magvető, Bp. 1981. p. 437.

J e g y z e t e k

1. *Szerémi György*: II. Lajos és János király házi káplánjának emlékirata Magyarország romlásáról. Kiadta: Wenczel Gusztáv. Pest, 1857. (Monum. Hung. Hist. Script. I.)

2. *Szerémi György*: Magyarország romlásáról. M. Helikon, Bp., 1961. (Bevezette: Székely György.) p. 44.
3. *Szerémi*: i. m. p. 51.
4. *Szerémi*: i. m. p. 103.
5. Hunyadi László története. pp. 27–31.
6. „Szerémi forrása valószínűleg szerb monda”. Lásd: *Erdélyi László*: A mohácsi vész nemzedéke. Bp., 1941. p. 35.
7. *Erdélyi*: i. m. p. 34.
8. *Thuróczy János*: A magyarok krónikája. Európa, Bp. 1980. pp. 399–400., 405. (Ford. Horváth J.) („Pro memoria”).
9. „Tam vir excellentissimus, quam filius gubernatoris erat, et nepos Sigismundi erat, et habebat crispas crines ad modum Absalom.” (A Mátyás uralkodása alatt elterjedt szóbeszéd szerint Hunyadi János Zsigmond király törvénytelen fia volt. A hírt Bonfini foglalta először írásba.) *E. Kovács Péter*: A Hunyadi család. in: Hunyadi Mátyás. Zrínyi, Bp. 1990. pp. 29–33.
10. Vö: *Gezsi László* éneke RMKT I. köt. p. 485. — *Gerézdi Rabán*: A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962.
11. „bicellus”: általában kardnak fordítják, pedig a bicellus kétélű közepes hosszúságú tőr, amelynek a markolata végein szarvszerűen felhajlik (vö. „bi cervus”). A középkori Magyarország egyik leggyakoribb fegyvere. Vö.: *Kubinyi András*: Bicellus (adatok egy középkori fegyverfajta meghatározásához). Budapest régiségei XXIII. köt. 1973. pp. 189–193.
12. „Quia jam sensisset Vajdafia, quod non esset ad trufandum” — epikus (népmesei) fordulat. Vö: „nem vette tréfára a dolgot”.
13. A budai kapuk ismerete a részlet budai keletkezésére utalhat, bár a „temető-kapu” topográfiailag kilóg a sorból, hiszen a Szt. János-kapu és a Szombat-kapu közé esik, tehát nem szükséges a Szombat-kapuig elmennie annak, aki el akarja hagyni Budát. *Gárdonyi Albert*: Buda középkori helyrajza. (Tanulmányok Budapest múltjából. Bp. 1936. IV. pp. 73–77.)
14. *Vargyas Lajos*: Kutatások a népballada középkori történetében. Ethn. 1960. pp. 163–276., 479–523. Ethn. 1962. pp. 206–259.
15. *Gerézdi Rabán*: A magyar világi líra kezdetei. 1962. p. 55.
16. Vö. még: *Horváth János*: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1935. pp. 268–270. *Varjas Béla*: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei Akadémiai K. Bp. 1982.
Varjas Béla: Irodalom és folklór határmezsgyéjén. Helikon. Bp. 1967.
17. *Gerézdi*: i. m. p. 10.
18. A kenyérmezei csatáról Bonfini szerint már helyben születtek énekek. *Bonfini*: Mátyás király. (Ford. Geréb I.) Bp. 1959. p. 270.
19. *Thuróczy*: i. m. p. 399.
20. *Bonfini*: i. m. p. 301.
21. *Vargyas*: i. m. Ethn. 1962.
22. *Thuróczy*: i. m. p. 405.
23. *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai K., Bp. 1983. p. 60.
24. Vö.: a 12. jegyzettel!
25. *Vargyas Lajos*: A magyar népballada és Európa I–II. I. p. 141. Vö.: Kádár István énekéből keletkezett balladával.
26. Balladánk alapszerkezetéről: *Vargyas*: i. m. I. köt. pp. 122–123.
27. *Szerémi*: i. m. p. 37.; Parasztágunk történelemszemléletét Katona Imre foglalta össze: Népi kultúra, népi társadalom: (MTA Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve X. Főszerk.: Ortutay Gyula. 1977. p. 189. A tanulmány bibliográfiát is tartalmaz.) A tanul-

- mány megállapításai sok kapcsolódási pontot mutatnak Szerémi történeteiből levonható következtetésekkel.
28. A halogatás balladai sémájáról: *Vargyas*: I.köt., p. 123. A hármas szám balladai párhuzamairól: *Vargyas*: I. köt. p. 180.
 29. Vö.: a 13. jegyzettel
 30. *Vargyas*: i. m. p. 16.
 31. *Vargyas*: i. m. p. 178.
 32. *Szerémi*: i. m. p. 32., pp. 35–37. (Szilágyi Mihály-történetek)
 33. *Szerémi*: i. m. p. 33.
 34. Balassi Bálint és a XVI. sz. költői, II. 202. vers, pp. 5–98. Szépirodalmi K. Bp. 1979. (RMNy I. p. 351.)
 35. *Heltai Gáspár*: Cronika ... In: Heltai G. és Bornemissza P. művei. Szépirodalmi K. Bp. 1980. p. 460.
 36. *Szerémi*: i. m. p. 34.
 37. *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. pp. 333–334.
 38. *Kardos*: i. m. p. 334.
 39. *Szerémi*: i. m. p. 40.
 40. A Csupor Péterről szóló elbeszéléstörödéek is azt emeli ki hősről, hogy nem hízelgett a királynak, hanem mindig szemébe mondta az igazságot. A király ezért meghasonlott szolgájával. Jaksics és Csupor hűséges, de nem eléggé becsült híve a királynak. Ezzel szemben a cseh Cseroslót úgy szerette a király, mint a testvérét, ám az mégis elárulta. E tendenciózus történetekben talán a köznemesség csalódottságát érhetjük tetten. Mátyás, uralkodása vége felé egyre inkább idegen kegyencekkel vette körül magát.
 41. RMKT I. 1921. p. 477. — *Gerézdi*: i. m. p. 38.

Popular-epic traditions in György Szerémi's memorial

The author analyses the work, ("Decline of Hungary") written by the famous humanist historian in the 1540s, from a new approach. Observing the contradictions in the context and mainly in the attitudes he attempts to make a typology of Szerémi's sources with philological devices and to inquire what kind of popular-epic traditions he used.

Putting this questions is justified by those details of the memorial in which the events verified by other historical sources are overwhelmed by imagination (cf. superstitious references) and when typical popular and also later elements are mentioned like dice which was played commonly in the period of struggles between Hungarian and Turkish border fortresses.

Among the four chapters of the work analysed by Baják in the part dealing with death of László Hunyadi he proves that this tradition is composed by three based on one another but essentially different elements: first a "historical song" which has a manifest political aim ie. to support the interests of common nobility; 2. a popular ballade characteristic of Hungary in form and 3. a later South-Slavian version in which historical data are replaced with passions the main point is national confrontation. Episodes of election of King Mathias I. and early years of his reign can be also characterized by popular-epic traditions.

One of the devices the author uses is comparison with works of contemporary writers and the study also proves his knowledge of recent literature.

Magyarország városodása a XVIII. században

Bevezetés

Magyarország lélekszáma a 18. században több mint kétszeresére emelkedett. A növekedésről tudni kell, hogy tájanként eltérő mértékű volt, s a történeti demográfiai kutatások a változások dinamikájáról is feltártak néhány mozzanatot. Példának okáért rámutattak arra, hogy a népmozgások fontos szerephez jutottak e korban.

E tanulmány arra vállalkozik, hogy a népesség gyarapodását a városodás szempontjából vizsgálja a táji eltérések alapján. Nem kívánunk tehát a *városiasodás* problémakörével foglalkozni, tisztában vagyunk például azzal, hogy az Alföldön található városok sok szempontból különböznek a dunántúliaktól. Tudjuk továbbá azt, hogy ennek a másságnak az igényes bemutatása számos minőségi kritérium bevonását és tisztázását követelné. Mégisincs módunk elmerülni olyan részletekben, mint településeink háztípusainak jellegzetességei, vagy a foglalkozási rétegződés kérdései. Számunkra — a jelen tanulmányban — a *városodás* fogalma pusztán népességkoncentrációt jelent, tehát egy szigorúan lehatárolt kvantitatív módszer érvényesítésére törekszünk. Célunk megvalósításához nélkülözhetetlennek bizonyult egy, a vizsgálandó települések körét egységes szempontok alapján felsoroló adatbázis kialakítása. Az így létrejött városállomány adott lehetőséget arra, hogy a városok népességi adatait statisztikai módszerekkel vizsgáljuk és a kialakult képet a nagy tájak közötti különbségek bemutatására használjuk fel.

A 18. századi magyarországi városodás összefüggő tendenciáit két időpillanat összevetésével mutatjuk be, az 1715-ös és 1720-as összeírások (I. időpont) és a józsefkori úgynevezett első népszámlálás (II. időpont) segítségével. Ha a három forráscsoportot összehasonlítjuk, megállapíthatjuk, hogy az eljárások pontossága nagymértékben megnövekedett: 1715-ben és 1720-ban háztartásonként, míg 1784–87-ben személyenként is összeírták a népességet.¹

Vizsgálatunk hitele kedvéért ki kell térnünk néhány szó erejéig az 1715-ös és 1720-as összeírások forrásértéke körül kialakult vitára.²

Tudjuk, hogy az összeírás Acsády-féle feldolgozása a forrás pontatlanságából adódóan is sok hibát rejthet. Ezért azt a munkahipotézist fogalmaztuk meg, hogy az Acsády által közölt adatsorok *összességükben* hűen adják vissza az állomány egészének jellegzetes tagozódását és belső arányait. Elgondolásunk érvényét az is erősíti, hogy az összeírás az általunk vizsgált nagyobb települések esetében igazol-

* Jelen munkánk Granasztói György szellemi irányításával született, akinek tanácsaiért és segítségéért ezúton is szeretnénk köszönetet mondani. E problémakörrel az ő „Magyarország urbanizációja a XVIII. században” című egyetemi speciálkollégiumán kezdtünk el foglalkozni. A tanulmány az itt indult több éves kutatás és együttműködés eredményét tartalmazza, melyben részt vett Csögör Csaba, Kende Tamás és Markalf Katalin is.

hatóan pontosabb volt, mint a kisebb falvakban. A felvetett hipotézis, mint később megmutatkozott, helyesnek bizonyult. Az a tény ugyanis, hogy az egyes vidékekre jellemző lokális tendenciákat (például: a Sopron környéki kisvárosok környezetükhöz viszonyított stagnálása — lásd később) az egymástól független adatváltozók térképre vetítése jól reprezentálja, indirekt bizonyítékát adja annak, hogy az Acsády által közölt adatok a növekedés és fogyás belső arányait tekintve helyesek. Így módszerünkkel a megadott háztartásszámok, egyes adatok pontatlansága ellenére is felhasználhatók.

Az elvi, módszertani kérdésekhez visszatérve megközelítésünk egyik fontos elemének tartjuk, hogy mellőzve az intézmény- és politikatörténeti kategóriákat egy táji-földrajzi felosztást vettünk alapul. Négy nagy tájegységet határoztunk meg, melyek az Alföld, a Felvidék, a Dunántúl és Erdély voltak. E négy régió elkülönítésével az volt a célunk, hogy egy olyan leíró fogalomrendszert alkossunk, amely pusztán a földrajzi térből, mint a maguk egyszerűségéből adott felszíni formák és adottságok összességéből ered. A régiók meghatározása lehetőséget adott arra, hogy rámutassunk az egyes tájak sajátosságaira és arra, hogy mennyiben egységesek vagy szétesők a városodás mutatószámai szempontjából, valamint, hogy túllépve a táji-földrajzi határokon, milyen erővonalak köré rendeződnek a városok növekedésének fő súlypontjai. S végül: értelmezhető-e egyáltalán ezek a jelenségek a nagy tájföldrajzi egységek keretei között ?

Mivel a rendelkezésünkre álló forrásokban az összeírás alapja a megye volt, tájegységeink határait kénytelenek voltunk a megyehatárok figyelembevételével megállapítani. Ennek függvényében a négy nagy tájegység a következő megyéket foglalja magában:

- 1. Alföld:** Arad, Békés, Bács, Csanád, Csongrád, Hajdú kerület, Hármas-kerület, Heves-Külső-Szolnok, Pest-Pilis-Solt, Szabolcs, Szatmár, Temes és Torontál megyék.
- 2. Felvidék:** Abaúj-Torna, Árva, Bars, Borsod, Esztergom, Gömör, Hont, Kisshont, Komárom, Liptó, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Sáros, Szepes, Trencsén, Turóc, Zemplén és Zólyom megyék.
- 3. Dunántúl:** Baranya, Fejér, Győr, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Veszprém, Vas és Zala megyék.
- 4. Erdély:** A közigazgatási Erdély a Partiummal és Máramaros megyével kiegészítve.³ (lásd 1. sz. térkép)

Meg kell még említenünk, hogy a városokat felsoroló adatbázisunk kialakítása során, ha több adat állt rendelkezésünkre, mindig a magasabb értéket vettük figyelembe.⁴

Állományunkat, a nemzetközi szakirodalom eredményeit felhasználva, különböző csoportokba rendeztük a városok nagysága alapján. Városnak tekintettünk minden olyan települést, melyet az összeírók jogállásuk alapján mezővárosi vagy városi kategóriába soroltak és háztartás illetve lélekszámuk az általunk meghatározott alsó küszöbérték felett volt. A városkategóriák, melyekre a továbbiakban hivatkozni fogunk, a következők:

- 2000–3000 lakos: „átmeneti település”
- 3000–10000 lakos: kisváros
- 10000–30000 lakos: város vagy középváros
- 30000– lakos: nagyváros vagy „főváros”

Mivel az ország lakossága a század során mintegy megkétszereződött, szükséges volt kategóriahatáraink módosítása. Ennek alapján az 1715-ös és 1720-as összeírások szerint kialakított állományban (I. időpont) a legalsó létszámküszöböt általában a felére csökkentettük.⁵

Munkánk tagolódása a következőképp alakul: az első részben néhány statisztikai alapmutató segítségével a nagy tájakat és az ország egészét jellemezzük. Majd a második fejezetben az úgynevezett rank-size módszer segítségével tovább mélyítjük a városállományokról alkotott ismereteinket és a régiók elemzését követően néhány általánosabb következtetés levonására teszünk kísérletet.

A táj és a város

Ha a történeti Magyarországot mint jellemző felszíni formák együttesét akarjuk leírni, kézenfekvő, hogy a térséget központi helyzetű síkvidékek és a peremet alkotó magashegyek ellentétéként mutassuk be. Ez a jelleg minden bizonnyal a városállomány térbeli elrendeződésére is hatással van, a kapcsolat azonban jóval összetettebb annál, hogy néhány motívum alapján leírható lenne. Másrészt az állandóan változó történeti feltételek ugyanazokat az adottságokat hol előnyként, hol hátrányként jelenítik meg. Az viszont minden nehézség ellenére rögtön szembetűnik, hogy vizsgált állományunk mind a század elején mind a végén meglehetősen egyenetlenül szóródik a Kárpát-medencében. A közben végbement térbeli átrendeződés fő iránya is markánsan kirajzolódik: 1715–20-ban a városok tekintélyes része az ország szélein tömörül, mégpedig két jól körülhatárolható csoportosulást alkotva. Az egyik Erdély déli részén, a másik Északnyugat-Magyarországon található. (lásd 2. sz. térkép) Ehhez a két régióhoz viszonyítva az ország más vidékei meglehetősen alacsony városiasodási mutatókkal rendelkeznek. Ez az elrendeződés a század végére gyökeresen megváltozik: 1784–87-ben a városiasodás fő erővonalai térségünk tengelyét alkotó Duna-vonal köré összpontosulnak, de nem korlátozódnak a szűkebb értelemben vett folyópartra, hanem széles térségeket hasítanak ki a tágas alföldi síkságból. (lásd 3. sz. térkép) Az Alföld magasan városodott területe a Tiszán is túlterjed, és fontosnak tűnik a Kisalföldnek és környékének városodottsága is. A század során lezajlott változások tehát úgy értelmezhetők, hogy az állomány térbeli elrendeződése radikálisan megváltozott és ez a folyamat az ország széleiről a belső vidékekre vitte át a gyarapodás súlypontjait. Annak fényében, hogy a magyarországi összlakosság legalábbis megkétszereződése mellett a városi népesség körülbelül megötszereződött, jóval nagyobb jelentőséget nyernek ezek a tendenciák. Ez a két adat ugyanis arra mutat rá, hogy a városiasodási folyamatokat általában is a vizsgált időszak egyik kulcskérdéseként kell számon tartanunk. Annál is inkább, mert ez a számottevő változás a városi lakosság növekedésén túl új városokat is létrehozott, városállományunk a század folyamán 1,4-szeresére nőtt.

A számszerűen is megragadható fellendülés jelei tehát jól láthatóan néhány ki-
tüntetett területre összpontosulnak. Régióelemzéseink során ezek árnyaltabb
megjelenítésére teszünk kísérletet.

1. Alföld

Célszerű elemzésünket az Alfölddel kezdeni, mivel egyrészt — mint láthattuk — itt
találhatók a növekedésben országosan is élenjáró területek, másrészt ez a táj írható
le a legegyszerűbben.⁶ A régió ugyanis mind a természetföldrajzi jellemzők, mind a
városiasodási mutatók alapján két egymástól elkülönülő, de önmagában igen homo-
gén területre oszlik. Az egyik, amit Rónának nevezünk, maga a szűkebb értelemben
vett Alföld csaknem tökéletesen sík vidéke. A másik az ezt körülölelő perem: a
Rónát keletről és északról határoló, Erdélyei illetve a Felvidékkel érintkező, nagy-
jából félkörívet alkotó sáv a síkság körül. Területét a síkságból a középhegységekbe
átmenő változatos felszíni formák jellemzik és fontos szerep jut a folyóvölgyeknek.

Az Alföld a 18. század elején igen elhagyatott táj, alacsony népsűrűséggel,
nagyságához képest meglehetősen kevés várossal. A század vége felé ezzel szem-
ben egy erősen városodott térség bontakozik ki előttünk. Miben áll ez a gyarapo-
dás? A Róna városi népességének jóval a városi átlag fölötti, azt majdnem két-
szeresen meghaladó növekedésében és új városok megjelenésében. Természe-
sen az össznépesség is jelentős mértékben emelkedett, ez azonban főleg a városok-
at duzzasztotta. Többek között ennek köszönhető a városi lakosság arányának
országos szinten is egyedülálló értéke (30,77 %).

Óriásira felfúvódott települések hosszú sorával találkozunk tehát a 18. század
végi Alföldön, ugyanakkor, ha vizsgálatunkat a falvak számára és az adott terület-
re eső településszámra (= laksűrűség) kiterjesztjük, azt tapasztaljuk, hogy a falu-
hálózat kifejezetten gyér volt. A városok nem támaszkodhattak tehát a falvak és
a falusi népesség széles talapzatára, ez a jelenség alapvetően jellemzi a Róna vá-
rosodását.

Ezzel szemben a peremet alkotó sávban, noha a népsűrűségi mutatók hasonló-
képpen alacsonyak, a városgyakoriság is igen alacsony. Ezt a területet a városok
kis száma jellemzi, ugyanakkor egy-egy kisebb régió belül megjelenik egy, a többi-
bihez képest nagy város, és a laksűrűség mutatója magasabb a Rónára jellemző-
nél. Az Alföld két régiója közötti „vízváltást” tehát a városi népesség száma, az
össztlakossághoz viszonyított aránya, a város- és laksűrűség alapján húzhatjuk
meg.

2. Felvidék

Sokkal összetettebb képet mutat másik nagy tájunk, a Felvidék. Itt három olyan
terület rajzolódik ki, amelyek földrajzi sajátosságai és a városodás fokát jelző para-
métereik alapján egyaránt elkülönülnek, jóllehet ezek a vidékek korántsem olyan
egységesegek, mint az Alföld két régiója.

A kelet-nyugati irányban hosszan elnyúló Felvidéket a Magasföld szakítja
ketté, amely nem ritkán 2000 méternél magasabbra nyúló csúcsaival és szűk me-

dencével erőteljesen korlátozza a városodás lehetőségeit. Nem véletlen tehát, hogy itt 1784–87-ben a népsűrűség alacsony, a települések általában kicsik voltak, a városok viszonylag távol feküdtek egymástól. Meg kell említenünk, hogy a Magasföldön az 1715–20-as városodási mutatók szerint számos jelentősebb város feküdt. Ezt néhány északi megye (Árva, Turóc, Zólyom) várossűrűsége és városi háztartásszámai meggyőzően igazolják.⁷

A Felvidéket kettészelő nagy hegyektől délre és keletre fekvő területet szelűdebb hegységeivel és dombságaival valamint városodását jelző paramétereivel csak igen lazán kapcsolódó tájak együttese. Annyit azonban mégis megállapíthatunk, hogy a városok gyakorisága és a városi népesség illetve annak az össznépsűrűséghez viszonyított aránya itt is meglehetősen alacsony 1784–87-ben, jöllehet ezek az értékek általában magasabbak, mint a Magasföld megfelelő mutatói. A települések mérete és a népsűrűség ugyanakkor jóval nagyobb, bár tény, hogy az ország egészét tekintve ezek az értékek nem számottevők. Hasonlóképpen alakul a század során végbement gyarapodás, melynek aránya felülmúlja ugyan a magasföldi városokét, de alaposan elmarad, például az élenjáró rónai területektől.

A Felvidék nyugati része déli-délnyugati irányban ellaposodó dombvidékeivel, kiszélesedő folyóvölgyeivel erőteljesen kapcsolódik a Duna-völgyéhez. Az itt lejátszódó folyamatok egy markáns városi népességnövekedéssel (5,59-szeres) és az állomány számának mintegy másfélszeres emelkedésével járnak, ami már akkor is jelentős adat, ha csak a Felvidék többi térségével vetjük össze. Ráadásul ez a gyarapodás, bár a Rónához viszonyítva nem tűnik nagyknak, az ország egészét tekintve is kiemelkedő jelentőségű, mert ez az egyetlen olyan nagy és összefüggő terület a Kárpát-medencében, ahol a század végén a kifejezetten magas városi népsűrűség nagy össznépsűrűséggel párosul és a nagy városgyakoriság sok faluval jár együtt. Nem érdektelen az sem, hogy ez a vidék már 1715–20-ban az ország egyik igen városodott és viszonylag magas népsűrűséggel rendelkező tájegysége volt. Ezek alapján a növekedés töretlen ívűnek tűnik a 18. század folyamán. Hasonló jellemzőkkel csupán az ország észak-északkeleti csücskében fekvő Szepesség rendelkezik, erre a területre azonban igen hiányosak a század elejére vonatkozó összeírások, így csak az 1784–87-es állapotot tudjuk elemezni, s a növekedés trendjének meghatározására így nem vállalkozhatunk.

Hasonlóképpen elűt a Felvidék keleti tájaitól a Róna és a Felvidék találkozásánál fekvő terület (Borsod megye és Tokaj-Hegyalja). Itt ugyanis egy olyan, a Róna-vidékére emlékeztető növekedési ütemmel találkozunk, ami azt bizonyítja, hogy a 18. századi városodási folyamatok főárama a Rónának általunk meghatározott határain is túlterjed a szomszédos régiók peremére.

3. Dunántúl

A Dunántúl ellentmondásos táj: egyrészt ugyanis természetföldrajzi, azon belül vízrajzi viszonyai alapján zártnak, jól lehatároltnak tűnik, így egységes régió képzetét kelti; másrészt a városodás fokát jelző paraméterek azt mutatják, hogy egymástól élesen elkülönülő vidékekre esik szét, melyek a szomszédos régiókhoz állnak közelebb. A Dunántúlt kelet-nyugati irányban hosszan kettészelő, s így északi és

déli tájakat kialakító Balaton többet jelent puszta természetföldrajzi határnál, a tő által meghatározott két vidék városodási mutatói alapján is karakteresen elkülönül.

1715–20-ban a városok túlnyomó része északon összpontosul. A déli területek a szomszédos Alföldhöz hasonlóan szinte lakatlanok, így itt igen kevés várost találunk. 1784–87-re a déli vidékek jelentős növekedési üteme a Róna átalakulásához hasonlítható. Ebből következően tájunk egészét tekintve a városállomány térbeli eloszlása is gyökeresen átalakul: a városok egyenletesebben oszlanak el. Igaz, a Dunántúl északi részén levő városok gyarapodtak, sőt egyes északnyugati megyék bizonyos mutatói arra utalnak, hogy ezt a térséget inkább a Nyugat-Felvidékhez sorolhatjuk. Ezen megállapításunk annak ellenére is igaz, hogy Sopron környékén olyan tendenciákat figyelhetünk meg, amelyek visszaesésre utalnak.⁸

Összegezve tehát: a Dunántúl széteső térségnek tekinthető. A táj délkeleti sarka (Baranya és Tolna megyék elsősorban a Dunához közel eső részei) a Rónával, északnyugati csücske (Győr és Sopron megyék) a Felvidék nyugati területeivel mutatnak rokonságot. A nyugati határszéleket (Vas és Zala megyék) pedig magas népsűrűség és sűrű, aprófalvas településhálózat jellemzi. A Dunántúl középső régióin egy északkelet-délnyugati irányú, sajátságos sáv húzódik végig (Fejér és Somogy megyék), amely még a század utolsó harmadában is gyéren lakott és alig városodott vidék volt.

4. Erdély

A 18. században Erdély közjogilag külön áll a Kárpát-medencében. Vizsgálatunkat a fejedelemség területén kívül Máramaros megyére terjesztettük ki. Így régióink az Erdélyi-medencével és az azt körülölelő hegységekkel egy jól körülhatárolható földrajzi egységet alkot. Az Alföld keleti szegélyéhez a Keleti-középhegység széles sávjával kapcsolódok, de mutatószámai alapján élesen elválik attól, hiszen jóval kisebb nép- és várossűrűség jellemzi, mint az Alföld peremét.

Erdély népessége az Erdélyi-medencében koncentrálódik, amely a Nagybánya-Gyulafehérvár-Brassó háromszög által meghatározott, a környező vidékeknél jóval alacsonyabban fekvő térség. 1715–20-ban a városok legnagyobb része (82 %-a) itt helyezkedik el. Ebben az időpillanatban ez az állomány az ország egészével szemben elsőséget biztosított Erdély számára. A medence délkeleti csücskében levő Brassó a kor legnagyobb magyarországi települése, egy öt városból álló gyűrű közepén.

Az Erdélyi-medencét keletről és délről közrefogó magashegység igen alacsony népességföldrajzi mutatókkal bír, ennek oka a természetföldrajzi viszonyokban keresendő. Városokat csak a Felső-Tisza illetve az Olt székelyföldi szakasza mentén találunk.

A század során a városok és a népesség növekedése — úgy tűnik — jócskán elmarad az országos átlagtól. Bár a régi városok megőrzik jelentőségüket, mégis az állomány térbeli átrendeződése nyomán a súlypontok északabbra tolnak.

Ugyanakkor a század elején jobban városodott déli területeken több város kerül kategóriahatáraink alá. A három legnagyobb város (Brassó, Nagyszeben és Kolozsvár) végig az élen marad, és az erővonalak átrendeződése nem jár együtt egy erőteljes állománybővítéssel.

5. Összegzés

Régióelemzéseink azt igazolják, hogy feltevéssünknek megfelelően a 18. századi városodás fő tendenciáiról alkotott kép jócskán finomítható és az egyes területek jelentős belső változásokat mutatnak. Másrészt arra is rávilágítanak, hogy a városodás jellemző vonulatai nem feltétlenül követik pontosan a táji tagolódást. Mindössze néhány egészen nyilvánvaló összefüggést érezhetünk teljes mértékben igazoltan a táj és a város viszonylatában, például olyan magashegységek, mint a felvidéki Magasföld és a Kárpátok vonulatainak esetében, ahol a városodás igen alacsony foka egyértelműen az életfeltételek szűkösségéből és a perifériális földrajzi helyzetből adódik.

Azt is megfigyelhettük, hogy az egyes folyamatok nem állnak meg a régióhatárok-nál. Az Alföld esetében, ugyanakkor, a vidék városodása táji-földrajzi alapon is értelmezhető, itt a földrajzi tagozódást a városodás mutatószámai meglehetősen pontossággal követik. Az ellenkező végét a Dunántúl, ahol több olyan vidéket találunk, melyek más-más régióhoz kapcsolhatók. Mindezt figyelembe véve pontosabb képet rajzolhatunk az ország egészéről.

A növekedés centruma és élenjáró területe a Róna vidéke a 18. század során, ehhez a területhez sorolhatjuk a Délkelet-Dunántúl egyes vidékeit is (Baranya és Tolna megyék). Ha az Alföld peremének nevezett tájat a Dunántúlt északkelet-délnyugat irányban kettészelő zónával vetjük össze, azt tapasztaljuk, hogy a városgyakoriság és részben a népsűrűség is mindkét térségben kifejezetten alacsony marad. Természetesen itt a Keleti Peremvidékre gondolunk az Alföld esetében. A közös vonások alapján a két említett terület egy olyan sávként értelmezhető, amely nagyjából egy félkörívét ír le a növekedés centrumát képező alföldi és délkelet-dunántúli megyék körül.

A városodás másik élenjáró területe Északnyugat-Magyarország. Az így leírt képből az alábbi következtetést vonhatjuk le:

1. A városodás két súlypontja más-más típust képvisel. Az Alföldön a növekedés elsősorban a városokban összpontosul, de a tájegység népsűrűsége az országos átlag alatt marad. Ezzel szemben az északnyugati határszélen mind a városi mind az össznépsűrűség igen magas.

2. A Róna és a Délkelet-Dunántúl nagyjából megfelel az egykori török hódoltságunk, a félkörív szerű perem pedig körülbelül a végvárak vonalának. A XVIII. századi Magyarország városainak gyarapodása tehát a táji-földrajzi szempontokon túl politika-történeti megközelítésben is értelmezhető.

A város a tájban

A rank-size elemzés

Most az úgynevezett rank-size (sorrend-méret) elosztás módszerével kíséreljük meg a kijelölt tájegységek, illetve az egész 18.századi városállomány jellemzését. Az eljárás lényege, hogy a városokat lélek- vagy háztartásszámuk szerint csökkenő sorba rendezzük, majd a rangsort koordináta-rendszerre vetítjük úgy, hogy a vízszintes tengelyen a városok sorban elfoglalt helye, a függőlegesen a városhoz tartozó lélek- vagy háztartásszám szerepel.

Az 1715/20-ból származó adatok csak a háztartásszám szerinti sorba rendezést tették lehetővé; az 1784/87-es összeírás alapján a lélekszám szerinti görbét is megrajzolhattuk.

A rank-size módszer elsősorban a földrajztudományban használatos eljárás. Az 1920-as évek óta terjedt el és egyik fontos sajátossága, hogy jobb megjelenítés céljából kétszer logaritmikus koordináta-rendszert alkalmaz. Ennek előnye, hogy két adott város között nem abszolút, hanem relatív különbséget mérhetünk.

A görbék elemzésekor a szakirodalommal egyezően a következő szempontokat vettük tekintetbe:⁹

- a) Mekkora a méretkülönbség a legnagyobb város és a mögötte következő között? Szakszóval: létezik-e primátus?
- b) Milyen a rank-size görbe esése? Hol található homorú és domború szakaszok a görbén?
- c) Hol láthatók töréspontok?

E szempontok alapján a szakirodalom négy fő görbétípust különböztet meg, a felosztásra mi is hivatkozunk:

1. Az úgynevezett *Zipf-féle eloszlás* esetében a görbe az $y=x+p$ egyenesre hasonlít. („p” a legnagyobb város lélekszámát jelöli). Zipf az Egyesült Államok városainak rank-size eloszlását elemezte, ennek eredményeképpen kapta a róla elnevezett -1 meredekségű egyenest. Ez, a szakirodalomban nagy vihart kavart jelenség egyszeri kurióznak minősül. A rank-size elemzés során az általa meghatározott eloszlást tekintik az abszolút egyenletes városi tagolódásnak. Ezért, amikor városállományunk belső megoszlását vizsgáltuk, mi is ehhez viszonyítottunk, nem tévesztve szem elől, hogy Zipf az iparosodott amerikai városállományt írja le.

2. Jan DeVries a koraujkori Nyugat-Európa vizsgálatakor az úgynevezett „primátusos eloszlást” találta jellemzőnek. Ebben az esetben már kialakult egy, a többi városnál jóval nagyobb létszámmal rendelkező „metropolisz”, amihez azonban még nem kapcsolódik a közép- és kisvárosok egyenletesen tagolt hálózata. A görbe alakja hiperbolához hasonlít.

3. Az „oligarchikus eloszlás” esetében az első várost szorosan követi néhány hasonló nagyságú, elkülönülve az őket követő városok csoportjától. A görbe lépcsőzetesen, szakadozva esik, ami a középvárosok és egyben a „főváros” hiányára utal. A városállomány egyenetlenül tagolt.

4. Végül az úgynevezett „count primátus” esetében az első helyen álló város és a többi között nincs jelentős nagyságbeli eltérés. Az adott városállomány viszonylatában a középvárosnak minősülő települések meghatározhatók. A görbe alakja az origóból nézve konkáv alakzathoz hasonló.

A rank-size görbék alakján túl elemezhetők azok a modellek is, amelyeket segítségükkel készítettünk. A lineáris regresszió számíttással lehetőség nyílik arra, hogy a görbéket kitüntetett pontok között (2. és 25. pont) egyenesekké transzformáljuk.

A regressziós egyenes ugyanis az y tengelyen kijelöli az adott városállományhoz rendelt „ideális” nagyságú „fővárost”. Az ideális nagyságot hívjuk „jósolt primátusnak”. Ennek összevetése a ténylegesen legnagyobb lélek-, illetve háztartásszámú várossal a városállomány belső ellentmondásainak, jellemzőinek jobb megvilágítására szolgál.

A szakirodalom általában abból indul ki, hogy rank-size módszerrel csak egy állami keretbe tartozó városállományt érdemes elemezni. Ennél kisebb, nem politikai felosztás szerinti régiót nemigen vizsgálnak. Mi ellenben a számításokat az egyes tájegységek összehasonlításához is felhasználtuk. Éppen ennek segítségével mutattuk ki, hogy régióként más-más városkategóriák állapíthatók meg. Például az Alföldön 1784/87-ben az ottani városállomány alapján középvárosnak minősülő települések kétszer népesebbek, mint a dunántúli vagy erdélyi középvárosok.

A rank-size módszer előnye, hogy látványosan jeleníti meg a lélek- vagy háztartásszám szerint sorbarendezett városállomány belső tagolódását, s ezzel hozzásegít egy adott térség városodási jellemzőinek felismeréséhez. Előrebocsátjuk, a rank-size elemzés nem arra szolgál, hogy az általa leírt történeti valóság okait tárja fel. Világosan mérhető és összehasonlítható adatok alapján rögzít egy adott pillanatban fennálló jellemző állapotot. Azt, hogy a 18. századi magyar városállomány rank-size görbén bemutatott sajátosságait milyen történelmi tényezők alakították, más kutatásoknak kell megválaszolni.

Az Alföld rank-size elemzése

Az 1784–87-es adatok alapján megrajzolt háztartásszámokat, illetve népességet leíró görbék alakja igen hasonló. Ebből kiindulva a továbbiakban a háztartásszámok alapján készített görbét elemezzük, mert ez vethető össze a háztartásszám alapján rajzolt 1715–20-as rank-size eloszlással.

Az 1784–87-es alföldi rank-size görbe alakja igen hosszú, mintegy kétszer hosszabb, a dunántúlinál vagy az erdélyinél.¹⁰ A városok alig több mint negyede peremvidéki, ezért a görbe alakját a római városok határozzák meg.¹¹ Az alakzat a count primátushoz hasonlít, ennek megfelelően a legnagyobb városok csekély méretkülönbsége a legszembetűnőbb. A görbén két karakteres és egy kevésbé feltűnő töréspontot figyelhetünk meg, melynek alapján a városállomány négy kategóriába osztható.¹² Ha ezeket összevetjük az általunk használt kategóriahatárokkal megfigyelhető, hogy az alföldi város csoportok felső értékei két-két és fél-ezer fővel magasabbak a szakirodalom megállapította értékeknél.¹³ Az alföldi város tehát korszakunkban jóval nagyobb a más régióbelieknél.

A nagy- és középvárosok a Rónán helyezkednek el, ¹⁴ egymástól igen távol, így magukban hordozzák a lehetőséget, hogy helyi központtá váljanak. A primátus hiánya arra utal, hogy a régiónek nincsen „fővárosa”. Ha Budát, Pestet és Óbudát egy városnak tekintenénk, ez a fiktív konglomerátum sem különbözne el lényegesen a többi településétől. A nagyobb városok egyenletesen töltik ki a teret, nem engedik a kisebb városok megizmosodását és gátat vetnek egy egyenletesebben tagolt városállomány kialakulásának. Igaz, a nagy- és középvárosokat népes kisvárosok és átmeneti centrumok veszik körül, ám hiányzik mögülrük a falvak kiterjedt hálózata. Ezt a jelenséget jól mutatja a görbe meredek esése, törése az átmeneti centrumok esetében. ¹⁵

A század eleji összefrás alapján megrajzolt görbe nem hasonlít a század végéhez. Az alig feleannyi város meredekebb görbén helyezkedik el, aminek lefutása - az első város nincs primátusos helyzetben - jobban hasonlít a Zipf féle egyeneshez. A görbe a század elején egyenletesebben tagolt városállományra utal, mint a század végén!

Az 1715–20-as állapotot bemutató görbén kettőnél több jelentős töréspontot nem lehet megfigyelni. ¹⁶ Bár a két nagyváros - Buda és Debrecen - nem válik el élesen a középvárosoktól, a középvárosi réteg súlya jelentősebbnek tűnik, mint a század végén. A kisvárosok egymáshoz való viszonya és a görbe első szakaszának kisebb esése a településhálózat tagoltabb megoszlását mutatja. ¹⁷

Úgy látszik, hogy az 1715–20-as összefrás alapján megrajzolt görbe olyan városhálózat csiráit mutatja, amiből kialakulhatott volna az egy központból és jelentős számú kisvárosból álló állomány, mely a nyugat-európai formához hasonló. A földrajzi és történelmi viszonyok azonban más utat szabtak a városok fejlődésének. Azok a városok, melyek a század elején még nagy- vagy középvárosnak minősülő települések, jelentősen megnövekedtek anélkül, hogy egy igazi fővárosközpont emelkedett volna ki közülük. Úgy tűnik, mintha a sok igen nagy város nem engedett volna teret a kisebbek kialakulásának, s azok, bár népességük megnövekedett, továbbra is kisvárosok maradtak a század folyamán. Mivel az Alföldre áramló népesség a városokban talált otthonra, nem alakult ki a városok körüli kis települések gyűrűje, ami még különlegesebbé teszi a településállományt.

Bár a régió sajátosságait elsősorban a rónai városok nagy sokasága határozza meg, meg kell jegyezni, hogy a peremvidéki városok más jellegzetességeket mutatnak. Itt a nagyobb városok egyben megyeszékhelyek, amelyeket szabályosabban tagolt kisebb városok hálózata övez. Ezt a jelenséget a rónai városok esetében nem tapasztaltuk.

A Felvidék rank-size elemzése

A Felvidék 1784–87-es adatok alapján megrajzolt háztartásszámot és lélekszámot bemutató görbéi igen hasonlóak egymáshoz: esésük jellege azonos és a töréspontok kijelölte városkategóriák sem térnek el jelentősen. ¹⁸ Első közelítésre ez a két alakzat mutat legtöbb azonosságot a Zipf-féle eloszlással, mely főleg az első város - Pozsony - kiugrásának köszönhető.

A töréspontokat vizsgálva két különálló egyenest, azaz két önmagában szabályos tagozódást mutató városállományt különböztethetünk meg: a nagy- illetve kisvárosokét.¹⁹ A két szakaszt egy töredezett, bizonytalanul eső, rövid görbe köti össze, mely a középvárosi állomány egyenetlen voltára vagy részbeni hiányára utal.²⁰

A század végi, a Zipf-féle eloszlással bizonyos rokonságot mutató görbére egyáltalán nem hasonlít a századelő rank-size eloszlásának oligarchikus jellege. A görbét akkor a három legnagyobb²¹ város igen csekély méretkülönbsége, a következő város csoport meredek esése illetve egy szinte egyenes szakasz újbóli megjelenése,²² majd a kisvárosok hosszú, elég meredek esése,²³ egyszóval töredezett alak jellemzi.

A négy tájegység közül a Felvidéken van a legtöbb város, melyek között igen sok szabad királyi város.²⁴

A városállomány rank-size eloszlásának térbeli sajátosságai a Felvidék megosztottságát mutatják. A század elején ugyanis a három legnagyobb város a felvidék délnyugati részén, egymástól viszonylag távol helyezkedik el.

Hasonló népességgel rendelkező település az országrész északi és keleti részén nem található. A nagyvárosok elhelyezkedését követi a nagyobb és közepes városoké is, melyek Selmechányához - bányavárosok -, Pozsonyhoz - nyugat-magyarországi városok - közel, illetve a Szepességben fekszenek.

Hálózatukhoz Pozsony és Nyitra megyében sok kisváros csatlakozik, ami által a vidék városállománya egyenetlesebben tagolt. Ezzel szemben a Felső-Vág-völgyi városkoncentrációban nem alakultak ki nagyobb városok.²⁵ Az országrész keleti felén kevés, jobbra közepes nagyságú várost találunk,²⁶ amelyeket nem vesz körül kisvárosi gyűrű sőt a déli, illetve keleti peremvidékekről a városok szinte hiányoznak.

A század eleji és végi görbék összevetése a Felvidék városodásának két jelentős mozzanatára hívja fel a figyelmet: az oligarchikus alakot felváltó, tagoltabb városállományra utaló Zipf-egyenesthez hasonló eloszlás egy nagyváros kiugrását jelzi. Másrészt a század végére nőtt a kisvárosok száma, összetételük is változatosabb lett.

A városi népességnövekedés tehát részben az ország akkori fővárosában, de sokkal jelentősebb mértékben a kisvárosokban ment végbe. Érdekes változás, hogy míg a század elején a nagyobb városok mind szabad király városnak minősültek, addig a század végére a mezővárosok szerepe jócskán megnövekedett.²⁷ Ekkor már a görbe első szakaszának egynegyede, a másodiknak csaknem fele mezőváros.²⁸

A városállomány földrajzi elhelyezkedését tekintve a század végére egy kiegyenlítettebb állapotot figyelhetünk meg, sok új város jelenik meg a keleti és déli területeken. Ez a jelenség csak részben köszönhető a 16 szepesi város visszacsatolásának. A legnagyobb városkoncentráció továbbra is Pozsony körül található, de sok új mezőváros jelenik meg a délkeleti végeken is, elsősorban Borsod megyében és Tokaj hegyalján, élén Miskolccal.²⁹

A század elején jelentős szepességi állomány tovább duzzad és kiegészül dél-nyugat felé a Sajótól a Hernádig terjedő vidék városaival. Az adatok hiánya miatt nem bizonyítható, ³⁰ hogy a délkeleti és a szepességi városhalmazok között volt-e összekötő kapocs, de az 1828-as adatok és az itt végigfutó lengyelországi, fontos kereskedelmi út valószínűsítik ezt a feltevést.

A tájegység földrajzi közepén elhelyezkedő bányavárosi vidék a két peremmel ellentétben visszaesést mutat és ehhez a tájhoz hasonló a Felső-Vág völgye is. Jóllehet sok város az alsó küszöbérték alá kerül és a továbbra is vizsgált városok növekedése is jóval elmarad az országos átlagtól, a még mindig elég nagy város-sűrűség mégis lassúbb növekedésre, s nem feltétlenül visszaesésre utal.

A Dunántúl rank-size elemzése

Az 1784–87-es adatok alapján rajzolt két görbe mind a három másik tájegység görbéjénél rövidebb. Ennek az a magyarázata, hogy ez a legkisebb területű régió, másrészt a Dunántúlon igen sok, a józsefkorai összeírásban mezővárosnak nevezett település lélek- illetve háztartásszáma nem érte el az általunk meghatározott alsó küszöbértéket. A térséget kis lélekszámú városok jellemzik. Ezt támasztja alá, hogy a három legnagyobb város - Győr, Sopron és Székesfehérvár - országos viszonylatban csak kisebb középvárosnak számít. ³¹ A táj városállományának zömét az országos besorolás szerinti kis és átmeneti városok alkotják.

A két görbe közös jellemzője a primátus hiánya, az élen álló három város nagysága között az eltérés lényegtelen. ³² A rangsorban ezeket követő településektől viszont élesen elkülönülnek, erre utal a görbék 3. pontjánál látható törés. Alakjuk inkább az oligarchikus eloszláshoz közelít.

Megfigyelhető, hogy a lélekszám görbe az első három város esetében meredekebb, míg a negyedik és a tizenkettedik pont közötti szakaszon ugyanez a háztartásszám görbéje jellemző. Ez azt mutatja, hogy a három legnagyobb városban a háztartások átlagos létszáma nagyobb mint a kisvárosi kategóriához tartozó településeken. A legnagyobbakat követő négy város mind egymástól, mind az előttük illetve utánuk besorolt településektől elkülönülnek. ³³ A legnagyobb városok és a kisvárosi települések között éles a törés, a görbe meredeken esik, ami a középvárosok kis számára, hiányára utal.

A görbe utolsó szakaszán ellaposodik, ez azt jelzi, hogy — a többi régióhoz képest — arányaiban is legnagyobb az átmeneti jellegű illetve a falusi települések száma. A városállomány tehát szilárd és széles településállomány-talapzaton nyugszik.

A különböző kategóriájú települések térbeli megoszlásának vizsgálatakor inmét feltűnik a tájegységet a Balaton vonalában északkelet-délnyugat irányában kettészelő sáv. A két legnagyobb város e vonaltól északnyugatra esik, a harmadik legnépesebb — Székesfehérvár — pedig nagyjából a választóvonalon helyezkedik el. Ellenben a 17 kisváros közül 14 a választósváttól délre eső területen található.

Az 1715/20-as görbe alakja az oligarchikus eloszláshoz áll legközelebb. A két legnagyobb — Győr és Sopron — kiemelkedése határozottabb, mint 60 évvel később. ³⁴ Az utánuk besorolt városok erősen leszakadva követik őket, de ezek kö-

zött a nagyságbeli különbség kisebb, mint 1784/87-ben.³⁵ A 6–12 pontok közötti települések egymáshoz viszonyított nagysága közt erős az eltérés, a görbe meredeken esik.

Az egészen kis városi települések körében viszont, ahogy 1784/87-ben, bizonyos kiegyenlítődést tapasztalhatunk, erre utal a görbe utolsó szakaszának ellaposodása.

A városok térbeli elhelyezkedését vizsgálva kiderül, a Balaton-vonal már ekkor is megbontotta a tájat. 1715/20-ban a városi kategóriába sorolt települések 4/5-e északnyugaton fekszik. A déli részeken akkora az űr, hogy Somogy és Tolna megyében például nem volt a kritériumaink alapján számbavehető település.

A két rank-size görbe összevetéséből a következő megállapításokat tehetjük:

A század folyamán nem emelkedett ki egy, a többit maga alá rendelő nagyváros. Győr és Sopron mellé harmadikként szorosan felzárkózott Székesfehérvár. A térségben a városi népesség gyarapodása döntően a kisvárosokban ment végbe.³⁶ A régióban lezajló hatalmas átalakulásnak csak egyik mutatója a városok számának növekedése, a döntő a városhálózat térbeli átrendeződése. A kirajzolódó Balaton-vonaltól délre eső területen az északonál sokkal erőteljesebben nőtt a városok száma, aminek eredményeként az észak-dunántúli vidék század elejei fölénye kiegyenlítődt.

Erdély rank-size elemzése

A rank-size elemzést a nemzetközi szakirodalom elsősorban közjogi-politikai kereten belüli városállomány vizsgálatára alkalmazza. Erdély elemzése így azért külön tanulságos, mert bár korszakunkra a Fejedelemség elvesztette korábbi függetlenségét, kormányzati-közigazgatási különállása változatlanul megmaradt a Kárpát-medencén belül.

Az 1784/87-es rank-size görbék alakja hasonló³⁷: mindkettőn hiányzik az első város (Brassó) primátusa. A primátus jelenléte helyett megfigyelhető viszont az első három város (Brassó, Szeben, Kolozsvár) éles elkülönülése a kisebb városoktól. A görbén három enyhén eső szakaszt lehet elkülöníteni³⁸, melyeket meredeken eső kisebb szakaszok választanak el. Ezek alapján a két görbe alakja az oligarchikus eloszláshoz áll a legközelebb. Ettől annyiban van eltérés, hogy a három nagyváros jelenléte nem hozza magával a középvárosi állomány hiányát és a kisvárosok nagy számát. A közép- és kisvárosok száma közel egyenlő, ami jelzi, hogy a három nagyváros együttesen sem tölt be meghatározó szerepet a régióban.

A század elejének adatai alapján megrajzolt görbe alakja a városállomány egyenetlenebb tagoltságát mutatja az 1784/87-es állapothoz képest. A görbe meredekebb esése megnehezíti a töréspontok meghatározását, de három szakasz két fő töréspont alapján így is elkülöníthető³⁹. Így ez a görbe is az oligarchikus eloszlás jellemzőit mutatja⁴⁰.

A század folyamán tehát végig megmarad a városállomány oligarchikus tagolódása, ami annak köszönhető, hogy Erdély hosszú különállása alatt szabályos településszerkezetet alakított ki, melynek csúcsán állt a három város bizonyos „fővárosi” funkciókkal, esetleg kisebb „agglomerációval”. A városhálózat közepén he-

lyezkednek el a nagyobb, sűrűbben lakott, illetve gazdaságilag fontos közigazgatási egységek közepméretű központjai. A városállomány alapját a kisebb, ritkán lakott egységek kisvárosai, átmeneti centrumai képezik.

A század elején két „agglomerációt” találunk a sűrűbben városodott Szászföldön⁴¹ (brassói, szebeni), melyek tartalmazznak közigazgatási szereppel nem rendelkező településeket is⁴²; de néhány, a század végére városkategóriáinkból kieső település kivételével minden város közigazgatási központ, vagy legalább egy város hiányos vidék központja⁴²! A század végének városállománya továbbra is a közigazgatási-irányítási vázra feszül. Igaz, egyes új város csoportok megjelenése új városképző elv feltűnését mutatja.

Új „agglomerációk” zárkóznak fel a két század mögé az Erdélyi Érchegységben, a Szamos és a Maros völgyében⁴⁴.

A század elején a városok a Kolozsvár—Déva—Brassó—Marosvásárhely négyszögön belül helyezkednek el nagyrészt, csak a székely, a partiumi városok és Beszterce került ezen kívül. A városok az Erdélyi-medence déli és középső részét töltötték meg.

A század végére „kitrül” a medence, és a városok döntő része a medencét körülölelő hegységek lábainál helyezkedik el, vagyis az „erdélyi városvonalon”, mely hasonló szerepet játszik Erdély városodásában, mint az Északi-középhegység az Alföld északi peremvidékén. A szamosmenti „agglomerációt” tekinthetjük a medencét körülvevő városvonal északnyugati kiteljesedésének is, igaz, a Szamos-völgy kedvező földrajzi elhelyezkedése (út a Kárpát-medence belseje felé) önmagában is indokolja itt városok megjelenését. A medencén belül azok a szász helyek maradtak továbbra is kategóriáinkon belül, melyeknek kedvező földrajzi adottságaihoz nagy városi tradíciók is társultak (Segesvár, Medgyes, Nagysink, Kőhalom).

A medencétől távoleső városok közül kiemelkedik az Érchegység városállománya, mely a második legnagyobb tömörülés a századvég Erdélyében⁴⁵.

A partiumi városok közvetlenek ugyan Erdély és az Alföld között, de szervesen nem illeszkednek Erdély városállományába⁴⁶.

A székely városoknál valószínűleg kialakult egy rövid város(vásár)vonal az Olt medencéjében, de az általunk használt összefrások erről a területről csak hiányosan tudósítanak, mivel itt határórvidek húzódott.

A városállomány elemzésekor kitűnik, hogy a század folyamán a régióknak nem alakul ki központja. A három nagyváros között nem változik a népességi arány, a városi növekedés a középvárosokban ment végbe⁴⁷. Eldöntésre vár, hogy a központ hiánya a földrajzi viszonyoknak, az állandó „nemzeti” megosztottságnak, vagy a helyi abszolutizmus rövid és fejletlen voltának, esetleg ezen okok együttesének köszönhető-e. A városállomány térbeli átrendeződése, súlyponteltolódásai azonban mindenképp új rendezőelvek megjelenésére utalnak.

Összegzés, a rank-size modellek elemzése

Munkánkban nyomon követtük a városodás szempontjából az egyes tájegységeken belül végbement átrendeződéseket. Az Alföld és a Dunántúl déli részének nagy dinamikájú városodása eredményeként a század végére a városodás súlypontja az ország peremvidékeiről egyre inkább a középső vidékekre tevődik.

Az ország területén a városodás két típusával találkoztunk. A Felvidék és a Dunántúl észak-nyugati részén, a Szepességben a magas várossűrűséghez magas népsűrűség párosul. Ezzel szemben a városodás másik élenjáró területén, az Alföldön a várossűrűséget nem követi magas népsűrűség. (Lásd 3. számú térkép.)

Kimutattuk, hogy a városodási mutatók alapján indokolt a 18. századi Magyarország egyes népesedési jellemzőinek a korábban Habsburg uralom alatt állt „királyi Magyarország”, egykori végvárvidék, illetve a volt török hódoltsági területek felosztásában történő elemzése, hiszen például a volt végvárvidék alacsony várossűrűségével még a század végén is határozottan kirajzolódik. (Lásd 3. számú térkép.)

Ha a rank-size eloszlásokból néhány általánosabb következtetést kívánunk levonni, célszerű, ha az úgynevezett rank-size modellből indulunk ki. Az 1715/20-as, illetve 1784/87-es országos városállományt megjelenítő két görbe alakjának hasonlósága szembetűnő. (Lásd 6. számú ábra.) Ebből következően megállapíthatjuk, az országos városállomány belső arányai a század folyamán nem módosultak döntően. Ezt munkánk egyik fontos tanulságának tekintjük.

Sem a század elején, sem a végén nincs markáns primátus az országos állományban. A modellek azt mutatják, hogy mindkét időpillanatban a legnagyobb város, 1715/20-ban Brassó, 1784/87-ben Pozsony háztartásszáma az adott városállományhoz képest viszonylag kicsi. (Szakkifejezéssel élve, a jószolt primátus meghaladja a valós primátus értékét.) Az országos állományban bekövetkező módosulásnak a két görbe 12. pontjától tapasztalható eltérő esésével mutatkozó változást tekinthetjük. Az 1784/87-es görbe sokkal kevésbé meredeken, szinte törés nélkül fut tovább, ez pedig, összevetve az 1715/20-as görbével, a közép- és elsősorban a kisvárosoknak a század végére megnövekedett súlyára utal.

Az országon belül végbement lényegi változások elsősorban az egyes régiók rank-size eloszlásaiban tükröződnek. Az egyes tájak rank-size modelljeinek 1715/20-ban közös vonása, hogy nemcsak országos szinten, de a régiókon belül sem volt primátus, olyan kiemelkedő nagyváros, melynek nagysága megfelelt volna az adott városállománynak. Úgy tűnik, az Alföldön Debrecen és Erdélyben Brassó nagysága közelíti meg leginkább a városállomány nagyságához arányos méretet, itt mutatkozik esély arra, hogy igazi primátus alakuljon ki. A legszembetűnőbbben a Felvidéken hiányzik a primátus.

A városi háztartásszámokat tekintve a század elején Erdély áll az élen, majd az Alföld és a Felvidék következik. A legkisebb háztartásszámok a Dunántúlt jellemzik.

A modellek által elénk tárt kép 1784/87-re átalakul (lásd 5. számú ábra). Az országos állományt leíró modellen érzékelhető közép- és kisvárosi növekedés a régiókat ábrázoló görbéken sokkal szembetűnőbb. A legnagyobb változás az Alföld és a Dunántúl esetében látható. Az Alföld görbéje magasan a többi fölé ugrik, a Dunántúl pedig a Felvidékével párhuzamosan, az erdélyi felett fut. Erdély városállományát, az erdélyi helyzetet tükröző két görbe alakja lényegében hasonló. A változás Erdély esetében így egyrészt az országos állományban, a többi régióhoz viszonyított helyzetében ragadható meg — a háztartásszámok tekintetében a század eleji első helyről az utolsó szor —, másrészt a városállomány belső átrendeződésében, a városodás súlypontjainak eltolódásában mutatkozik.

A primátus hiánya az Alföldön és a Dunántúlon a századeleji helyzethez képest még inkább nyomasztó; a Felvidéken viszont megjelenik, Pozsony nagy növekedésének köszönhetően. Pozsony kiugrása azonban csak a Felvidék állományához képest egyértelmű, az országos városállományhoz viszonyítva ez nem jelentette egy országos primátus megjelenését.

Hogyan értelmezhetők ezek a tények? A kor nyugat-európai államaiban általában már megjelenik egy, az állomány fölé magasan kiemelkedő nagyváros. Magyarország ebből a szempontból, úgy tűnik, egyfajta megkésettiséget mutat. Buda és Pest szerepe még meg sem közelíti a 19. században játszott jelentőségét. Pozsony viszonylagos kiemelkedése is elsősorban közjogi, kormányzati funkcióinak köszönhető. A közeli nagy vetélytárs, Bécs miatt azonban nem tudta hosszan megőrizni elsőségét.

A magyar és az egész dunai térség városodásának összefüggései nem tartoznak dolgozatunk tárgyához. Granasztói György erre vonatkozó tanulmánya alapján annyit mégis megállapíthatunk, hogy Pozsony a közeli nagy vetélytárs, Bécs miatt nem tudta hosszan megőrizni elsőségét⁴⁸.

Érdekes, hogy a későbbi primátus — Buda és Pest —, avagy a primátus csíraformája — Pozsony — mindig a növekedés élenjáró vidékein, egy-egy, az állomány tekintélyes részét tömörítő városhalmazban, vagy annak közvetlen közelében jelenik meg. Nem véletlen, hogy a 19. század végén annyira felduzzadó Budapest a római térség városállományából emelkedik ki.

Ezek a következtetések a pusztán statisztikai leíráson túl már olyan problémák felé is kiindulópontot jeltenek, amelyek az állomány tagjai között levő funkcionális kapcsolatokat, az egyes elemek között fennálló hierarchikus szerveződést vizsgálják, s így meghaladják jelen munkánk célkitűzéseit.

Jegyzetek

1. A teljes népeesség megállapítására az ötös szorzószámot használtuk. A szakirodalom alapján az egész XVIII. században országos átlagnak tekinthető a háztartásonkénti 5 fő. A különböző helyi feldolgozások közül a legfontosabbak: Dávid Z.: A családok

nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747–48. Bp. 1973 (6 háztartásonként átlag 4,5 főt számol); Kováts Zoltán: Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban. Szeged, 1964; Dányi D.: Győr polgársága a XVIII. század végén. = Arrabona 6. Győr, 1964; Tamásy J.: Az 1784–87. évi első magyarországi népszámlálás család- és háztartásstatisztikai vonatkozásai. = Demográfia 1963: 4. 526–538. p.

2. Acsády munkája az elmúlt majd' száz évben a történeti statisztika és a 18. század kutatóinak alapvető forrása volt, nagyon sokan felhasználták valamilyen formában, adatait gyakran kellő körültekintés nélkül építették fejtegetéseikbe. A problémát tetézte, hogy nemcsak adatai, hanem téves nézetei is meggyökeresedtek a kutatásban, s elég későn vették fel módszeresen a harcot ellene. Először, minden körülményt figyelembe véve, Dávid Zoltán mutatott rá pontatlanságaira, nézeteinek tarthatatlanságára. (Az 1715–20. évi összeírás = A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovacsics József. Bp. 1957. 145–199.) Amikor Acsády munkáját felhasználjuk, meg kell említenünk, hogy a szerző tévedéseket követett el forrásának kritikai megítélésével; állításait sem az 1715–20-at megelőző, sem az azt követő eredmények nem támasztják alá. Fő probléma az, hogy fejtegetéseiből kihagyott egyrészt több települést, másrészt több társadalmi csoportot, tévesek az össze nem írtak számára vonatkozó statisztikai feltevései. Pl. nehezen állapítható meg a 18. századi természetes szaporulat és a bevándorlás mértéke, hibásan ítélte meg az összeírók munkáját is, stb. A szorzószámok megállapításánál elég helytelenül mérte fel (vagy ki is hagyta) a nemesi uradalmak cselédeit, a curialis községek lakóit, a tisztviselőket, honoráciorok stb. adatait. Az Acsádyt ért főbb kritikák arra irányulnak, hogy tévesen használta fel az anyagot, amikor az ország össznépességét, a 18. századi népességnövekedés ütemét mérte fel. Mi úgy véltük, hogy a kimaradt kategóriák nem jellemzők az általunk vizsgált állományra, illetve, a kritikai kifogások nem teszik lehetetlenné a forrás statisztikai elemzését. A lényeg szerintünk, hogy a vizsgálat során összefüggő, országosan értelmezhető adatsort állíthattunk össze, s a kapott eredmények nem tükröznek lényeges torzulást a javított eredményekhez képest. Bennünket nem az érdekelt, hogy pontosan hányan laktak egy adott településen, hanem, hogy az illető népesség növekedése milyen tendenciát mutat. Ha az egyes városokhoz hozzáadjuk az össze nem írtak feltételezhető számát, a kialakított városkategóriákon nem figyelhető meg lényeges változás, illetve a rank-size görbék sem módosulnak számottevő mértékben, a tendenciák tehát jól leolvashatók. Az általunk végzett egy-két „mélyfúrás” azt mutatja, hogy összesen talán 10–15 olyan település lehet, amely egy kategóriával feljebb lépne a kimaradt lakosok figyelembevételével (pl. Miskolc). Ehhez a dolgozathoz nem láttuk szükségesnek az aprólékos számítások elvégzését, mivel feltevéseinken és eredményeinken lényegesen nem változtatna.

Az Acsádyt bíráló egyéb munkák: Barys Gyula: Magyarország népessége a honfoglalás óta. = Magyar Statisztikai Szemle. XVI. évf. 1938. 343. skk.; Metzner Károly: A Dunántúl gazdasági és népességi leírása a XVIII. század elejéről. = Föld és Ember. X. évf. Bp. 1938. 166. skk.; Szabó István: A magyarság életrajza. Bp. é.n.; Kováts Zoltán: A XVII. századi népességfejlődés kérdéséhez. = Agrártörténeti Szemle. 1969. 1–2. sz. 218–227.

3. Az általunk használt összeírásokból a katonai határőrvidékek kimaradtak, így ezeket a területeket nem vizsgáltuk (Csajkások kerülete, Szerb, Német és Oláh bántági ezred), illetve ez a hiányosság részben érinti az erdélyi határőrvidék városait is. Egyes megyei összeírások elvesztek, ezért nem vettük be az elemzésünkbe az egyébként is kevésbé városodott Bereg, Krassó, Ugocsa és Ung megyéket. Történelmi okok miatt csak II. József korából vannak adataink a 16 szepesi városra (melyeket 1772-ben csatoltak

vissza az országhoz), és a Temesi Bánság két megyéjére, Temesre és Torontálra, melyek az 1718-as pozsareváci békét követően kerültek az országhoz.

4. Módszerünk az adatok kiválogatásánál a következő volt: mindkét időpontban több olyan település volt, melyet kétszer is összeírtak; mi mindig a magasabb mutatót vettük figyelembe. Az 1720-as összeírást tulajdonképpen az 1715-ös megismétlésére rendelték el. II. József korából bizonyos területekről 1787-ben új mutatókat készítettek, melyek a forrás legelső kiadása után kerültek elő. (Dányi D. – Dávid Z.: Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz. Bp. 1975.)
5. 1715–20-ban csak háztartásonként készítették összeírást, ezért a második időpontban is megnéztük a háztartásszámot, ennek alapján a következő kategóriákat állapítottuk meg (háztartás):

	1715–20	1784–87
Városi jogú település	100	400
Község	400	800

Mindazonáltal a második időpontban a lélekszámot tekintettük döntőnek, vagyis, ha egy település háztartásszáma alapján város, de lélekszáma alapján nem, mi sem vettük annak.

6. A régiókat jellemző fontosabb adatokat a Táblázat-ban összegeztük.
7. Ezen a területen elsősorban bányavárosok találhatóak.
8. 1784/87-re Feketeváros, Nagymarton, Németkeresztúr, Nyék, Rákos, Széleskút, Szentmargita tűnik el. Az „agglomeráció” egy városa esik 1784/87-ben is városkategóriánkba, Kismarton. II. József korára Mattersdorf kerül újként Sopron környékén az általunk megállapított városküszöb fölé.
9. Lásd:
Devries, J.: European Urbanization 1500–1800. London, 1984.
Granasztói Gy.: A dunai térség városodása (XVI–XVIII. század). = Demográfia, 1989. 3–4. sz.
Fassmann, H.: City-size distribution in the Austrian-Hungarian Monarchy 1857–1910. Univ. of Liverpool, 1984.
Jefferson, M.: The law of the primate city. = Geographical Review 29. 1939.
10. A görbe 91 adatot tartalmaz.
11. Az Alföld alrégióinak elkülönítésénél megkülönböztettük a sík vidék megyéinek városait (Bács, Békés, Csanád, Csongrád, Heves-Külső-Szolnok, Pest megyék, a Hajdú, Kun és Jász kerületek) a keleti, magasabban fekvő vidék megyéinek városaitól (Arad, Bihar, Szabolcs, Szatmár, Temes, Torontál megyék). Figyelembe vettük, hogy egyes rónai városok, mint pl. Eger, peremvidéki környezetben vannak, míg egyes peremvidékiek, például Nádudvar, a Rónán területnek el.
12. A városkategóriák a töréspontok alapján:
1–6 adat: Debrecen, Buda, Kecskemét, Szeged, Pest, Szabadka
7–9 adat: Eger, Hódmezővásárhely, Zombor
10–44 adat: kisvárosok
45–91 adat: átmeneti centrumok
13. Település-kategória a szakirodalom a alföldi rank-size szerint:
nagyváros	–30.000 fő	–19.000 fő
középváros	–10.000 fő	19.000–15.500 fő
kisváros	– 3.000 fő	12.500– 5500 fő
átmeneti település	– 2.000 fő	5.500– 2.000 fő

14. Kivétel Debrecen, mely bár tipikus római település, közigazgatásilag Bihar keleti peremvidéki megyéjéhez tartozik.
15. A görbe a 45. és a 91. adat között közelít a leginkább a negatív lineáris regressziós értékhez. A városok 34%-a peremvidéki város, ám így sem tudja a peremvidéki város-állomány befolyásolni jelentősen a görbe alakját.
16. Városkategóriák töréspontok alapján:
 1–2 adat: Buda és Debrecen
 3–7 adat: Kecskemét, Jászberény, Szeged, Arad, Eger
 8–48 adat: 41 település 500–100 ht. között.
17. Ezt támasztja alá a peremvidéki városok nagyobb aránya is.
Városkategória	római város	peremvidéki város
nagyváros	5	1
középváros	3	0
kisváros	27	9
átmeneti település	31	16
18. A két görbe vizsgálatánál két töréspontot tudunk meghatározni: a 4. és a 9. vagy 11.-t, és ez a két töréspont a következő három kategóriát alakítja ki:
 I. 1.–4. pont: Pozsony, Selmecbánya, Miskolc, Komárom
 II. 5.–11. pont: Tata, Miava, Nagyszombat, Esztergom, Szomolnok, Kassa, Szokolca
 III. 12.– . pont: város
19. Nagyvárosnak minősül minden 10.000 főnél nagyobb város, a kisvárosok felső határának pedig a 6000 fő tűnik a görbe alapján.
20. Az 1. pont II. kategóriája.
21. Selmecbánya, Pozsony, Komárom.
22. Nagy a méretkülönbség a 4.–6. adat között;
23. Kis méretkülönbség van ugyanakkor a 8–11. adatoknál!
 A 12.–68. pont között.
24. Összesen 68 várost találtunk, melynek 18 %-a szabad királyi város. A 11 legnagyobb város kivétel nélkül az utóbbi kategóriába tartozik.
25. Árva, Liptó, Trencsén és Turóc megye városai.
26. Elsősorban Abaúj és Zemplén megye városai.
27. Bár a kisvárosi rétegnél nem módosul jelentősen (53 város – 88%).
28. Az első kategóriában Miskolc mezőváros, a másodikban Tata, Miava és Szokolca.
29. Borsodban Diósgyőr, Szentpéter, Mezőkeresztes, Mezőcsát, Mezőkövesd, Tokaj-Hegyalján Mád, Tokaj, Tarcsl, Tállya, Terebes és Tolcsva jelenik meg a század végére városállományunkban.
30. Sajnos, a Dávid–Dányi-féle feldolgozás nem tartalmazza Abaúj vármegye adatait, mivel ezek elvesztek, így csak a megye egyetlen szabad királyi városára (Kassa) rendelkezünk adatokkal.
31. Győr a háztartásszámokat tekintve országos viszonylatban a 16., Székesfehérvár a 17., Sopron a 18. helyet foglalja el.
32. Győr	2982 ht.	13.421 lakos
Székesfehérvár	2834 ht.	11.814 lakos
Sopron	2778 ht.	12.639 lakos
33. Pápa, Pécs, Veszprém, Földvár
34. Győr 808 ht.
 Sopron 760 ht.
35. Kőszeg 438 ht.
 Székesfehérvár 434 ht.

Pápa 398 ht.

Veszprém 380 ht.

36. A felvett 42 városból 1784/87-ben 17 a kisvárosi, 21 az általunk átmeneti településnek nevezett kategóriába sorolható.

37. Az egyik görbét a háztartásszám-adatok, a másikat a népességszám-adatok alapján húztuk meg.

38. 1. szakasz 1–3 adat: Brassó, Nagyszeben, Kolozsvár. Ö.: 3 város

2. szakasz 5–21 adat: Torda, Marosvásárhely, Segesvár, Topánfalva, Zalatna, Gyulafehérvár, Töröcsfalva, Abrudbánya, Beszterce, Medgyes, Szamosújvár, Kisaranyos, Szelitye, Resinár, Nagyenyed, Zilah, Sziget. Ö.: 17 város.

3. szakasz 17–38 adat: Fogaras, Szászváros, Ebesfalva, Dés, Szászsebes, Rozsnyó, Feketehalom, Vízakna, Déva, Kapnikbánya, Prázsmár, Szászrégen, Szék, Lupsa, Udvarhely, Kolozs, Szentmiklós, Nagysink, Huszt, Alvinc, Bátos, Kőhalom. Ö.: 22 város.

A 4. adat (Nagyaranyos) nem sorolható sem az első, sem a második kategóriába, mivel a két szakasz között helyezkedik el ez a község.

39. 1. szakasz 1–3 adat: Brassó, Nagyszeben, Kolozsvár. Ö.: 3 város

2. szakasz 4–16 adat: Segesvár, Beszterce, Resinár, Medgyes, Marosvásárhely, Torda, Rozsnyó, Prázsmár, Zernyest, Kőhalom, Feketehalom, Nagysink, Szászváros. Ö.: 13 város

3. szakasz 17–39 adat: Zilah, Szászsebes, Abrudbánya, Szászkezd, Szentágota, Torockó, Vízakna, Nagyenyed, Déva, Gyulafehérvár, Szászrégen, Földvár, Berethalom, Alvinc, Udvarhely, Kolozs, Visk, Fogaras, Muzsna, Zalatna, Sziget, Kisselyk, Bereck. Ö.: 22 város

40. A század eleji adathalmaz korántsem egységes, mivel Acsády nem azonos évekből gyűjtötte össze a városok adatait, így akár 2–6 éves eltérés is előfordulhat két város adatfelvételének időpontja között, így ez a forrás kevésbé mutatja a fennálló viszonyokat, mint a József-kori.

41. Erdély városállománya a „nemzeti” megosztás szerint a század elején:

terület	városszám aránya	városi népesség aránya
Szászföld	52,6%	68,2%
Magyar megyék	36,8%	25,2%
Székelyföld	10,5%	

42. A század elején a Királyföld keleti részének központja és egyben Erdély és a Kárpát-medence legnagyobb városa Brassó. Itt lakik Erdély városi népességének 14,8%-a, és ehhez a régió legnagyobb „agglomerációja” is társul, négy közép- és egy kisvárost foglalva magába (Rozsnyó, Prázsmár, Zernyest és Feketehalom ill. Földvár). A városok összesen 4257 háztartást foglalnak magukba, ami Erdély városi háztartásainak 27,03%-át jelenti.

Ez az elképesztően nagy tömörülés a század végére is megmarad, de jelentősége csökken. 1786-ban még Erdély legnagyobb városa Brassó, de a Kárpát-medencében már korántsem a legnagyobb város. Erdély városi lakosságának csak 9%-át tömöríti. „Agglomerációjához” négy város tartozik (Töröcsfalva, Rozsnyó, Feketehalom, Prázsmár). Töröcsfalva új jövevény, de nem ellensúlyozhatja a század folyamán „kihalt” két szász települést (Földvár és Zernyest).

A szebeni „agglomeráció” szerényebb jellegű, a század elejéről adataink nem igazán összevethetők (Nagyszeben 1698-ban frták össze). Szeben mellett Vízaknát és Resinárt lehet ide sorolni, együtt kb. a városi népesség 15%-át foglalják magukba.

A század végén is Nagyszeben a második legnagyobb város, az „agglomeráció”

- tagjai nem dezurbanizálódnak, sőt, Szelistye község új tagként csatlakozik, így a szebeni tömörülés jelentősége csak kismértékben csökken.
43. A század folyamán eltűnt városok: Zernyest, Szászkezd, Szentágota, Torockó, Földvár, Berethalom, Muzsna, Kisselyk, Bereck. Ö.: 9 város
44. Érchegyeségi városok: Zalatna, Abrudbánya és Lupsa mezővárosok, Nagyaranys, Topánfalva és Kisaranys községek. A városi népesség 15,4%-a.
A két folyómenti tömörülés tagjai:
marosi: Gyulafehérvár, Szászsebes, Alvinc
szamosi: Szamosújvár, Dés, Szék
45. A városi népesség 15,4%-a él itt.
46. Partiumi városok: Zilah, Máramarossziget, Kapnikbánya, Huszt.
47. A rank-size görbék alapján a városkategóriák:
kategória	1717–20	1789
nagyváros	3	3
középváros	13	18 ⁺
kisváros	22	22
összesen	38	43
- +Nagyaranysal együtt
48. A tanulmány a kisvárosoknak a dunai térség urbanizációjában játszott fontos szerepére is rámutat. Ezt a tényt a magyarországi részekre vonatkoztatva mi is igazoltuk. Lásd: Granasztói György: A dunai térség városodása (XVI–XVIII. század) = Demográfia. 1989. 3–4. sz.

Felhasznált irodalom

1. Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Bp. 1898.
2. Bácskai V. – Nagy L.: Piacközpontok, piackörzetek és városok Magyarországon. Bp. 1984.
3. Dányi D. – Dávid Z.: Az első magyarországi népszámlálás (1784–87). Bp. 1960.
4. Dányi D. – Dávid Z.: Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz. = Történeti Statisztikai Tanulmányok 2. Bp. 1975.
5. Dávid Z.: A városi népesség nagysága Magyarországon 1785-ben és 1828-ban. = Történeti Statisztikai Évkönyv 1963–64. Bp. 1965. 110–128.
6. Devries, J.: European Urbanization 1500–1800. London, 1984.
7. Edelényi-Szabó D.: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. = Magyar Statisztikai Szemle 6. 1928. 668–714.
8. Fassmann, H.: City-size distribution in the Austrian-Hungarian Monarchy 1857–1910. University of Liverpool, 1984. (előadás anyaga)
9. Granasztói Gy.: A dunai térség városodása (XVI–XVIII század) = Demográfia, 1989. 3–4. sz. 137–187.
10. Gyimesi S.: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Bp. 1975.
11. Kovacsics J. (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Bp. 1963.
12. Lepetit, B.: Structure de peuplement et conjuncture politique: La Révolution Française et la hierarchie urbaine nationale. Séminaire sur l'urbanisation et la dynamique de la population dans le passé. Tokyo, 1986. (referátum)
13. Mendöl T.: Általános településföldrajz. Bp. 1963.

14. Prinz Gy.: Magyarország tájrajza. = Magyar föld – magyar faj. 1. kötet. Magyar földrajz. 1. fejr. Bp. é.n. 294–3131.
15. Prinz Gy.: Az államföldrajzi kép. = Magyar föld – magyar faj. 3. kötet. Magyar földrajz. 3. fejezet. Bp. é.n. 47–73., 327–592.
16. Rozman, G.: Urban networks and historical stages. = Journal of Interdisciplinary History 9. 1. 1978. summer. 65–91.
17. Thirring G.: Magyarország népesedése II. József korában. Bp. 1939.
18. Zipf, K. G.: Human Behavior and the Principal of the Least Effort. Cambridge, 1949.

The urbanization of Hungary in the 18th century

— Review —

The population of Hungary doubled itself during the 18th century, while the population of towns and cities was five times larger in the 1780s than that of in the 1720s. Most of the recent publications have dealt with the growth of population, but the study of early modern Hungarian urbanization is far from advanced.

Our paper is primarily concerned with demographical characteristics of towns and cities and their localization in the region called Carpathian basin. According to our research urban settlements are concentration of population, so we needed a data base with comparable characters of towns. Using the assessed tax records from 1715 and 1720 and the first national census under Joseph II we could explore the succession of urbanization.

We used basic statistical methods and rank-size series to uncloak the characteristics of urbanization of the main regions, since we had the intention to settle provincial units according to their geology and relief. Unfortunately the mere geographical demand remained unfulfilled, because the available returns based on counties (megye), so we could not omit sophistication.

The major results of our research are the following:

By the end of the century two highly urbanized regions (not concerning the distinctively urban characters!) have been shaped:

North-Western Hungary and the Great Plain.

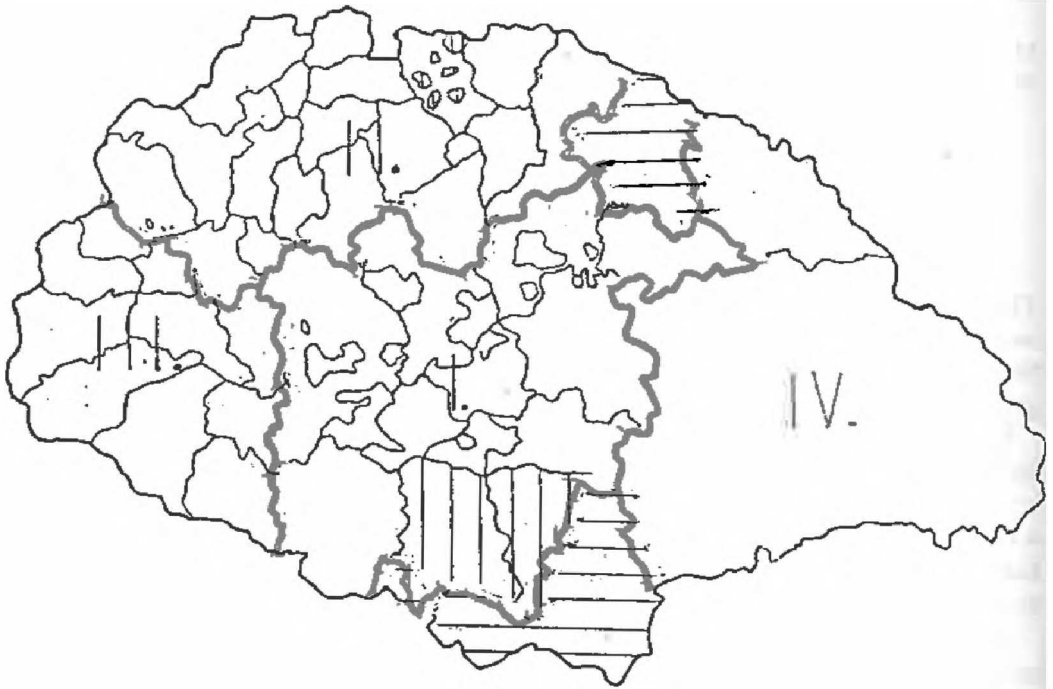
In the Great Plain the population increase is based on towns, while the density of population is under the national average. The patterns of urbanization are not the same in Western Hungary, where high density of towns and population go together.

Beyond geographical analysis the impact of political history is still present, the eastern, western and northernmost frontier of Turkish occupation can be realised in the arrangement of Hungarian towns even some ninety years after the reoccupation.

The Hungarian towns are lacking a city with primacy (Pressburg, the capital is quite small and too close to Vienna, though it is situated in the highly urbanized Western Hungary), but the largest stock of towns promotes it: namely Budapest emerging in the 19th century.

The increase of urban population based on small towns in 18th century Hungary (like in other regions of the Danube basin).

1. TÉRKÉP

Jelmagyarázat

- I. Alföld
- II. Felvidék
- III. Dunántúl
- IV. Erdély

—— régióhatár

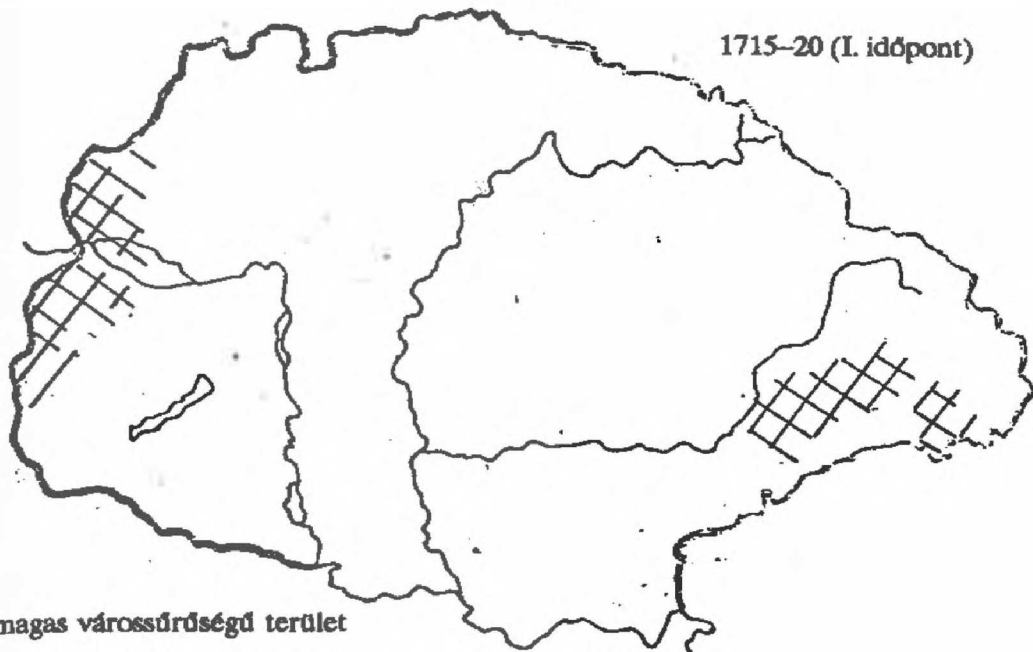
—— megyehatár

==== adatok hiányában nem vizsgált terület

□□□□ adatok hiányában csak a század végén vizsgált terület

2. TÉRKÉP

1715–20 (I. időpont)

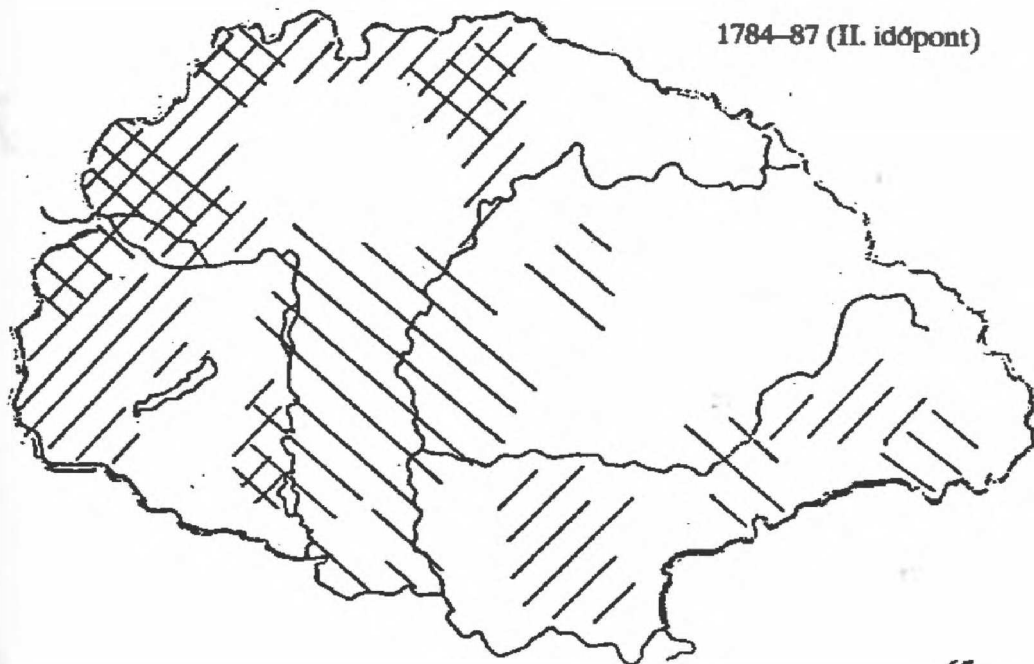

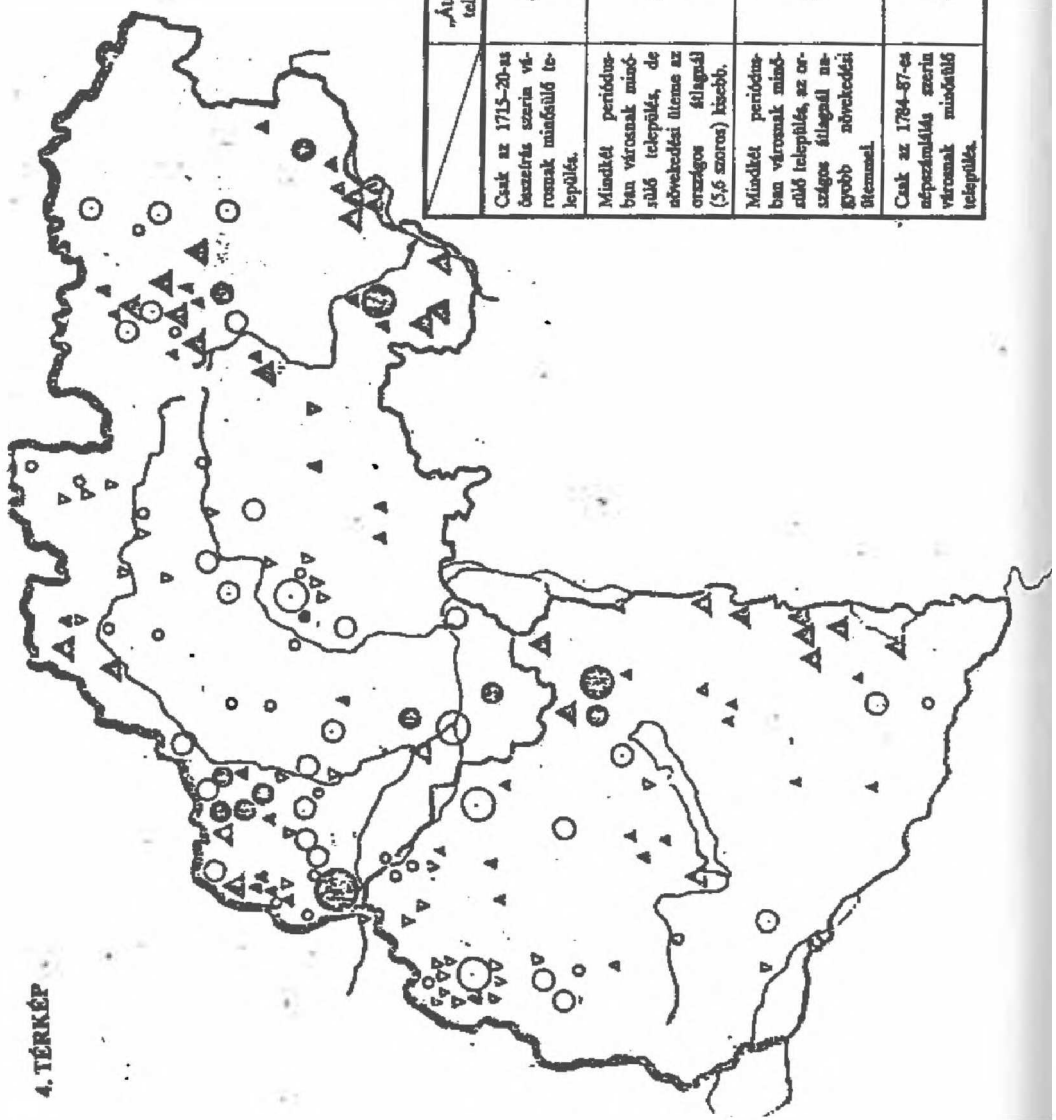
magas városdúsod terület

magas népsdúsod terület

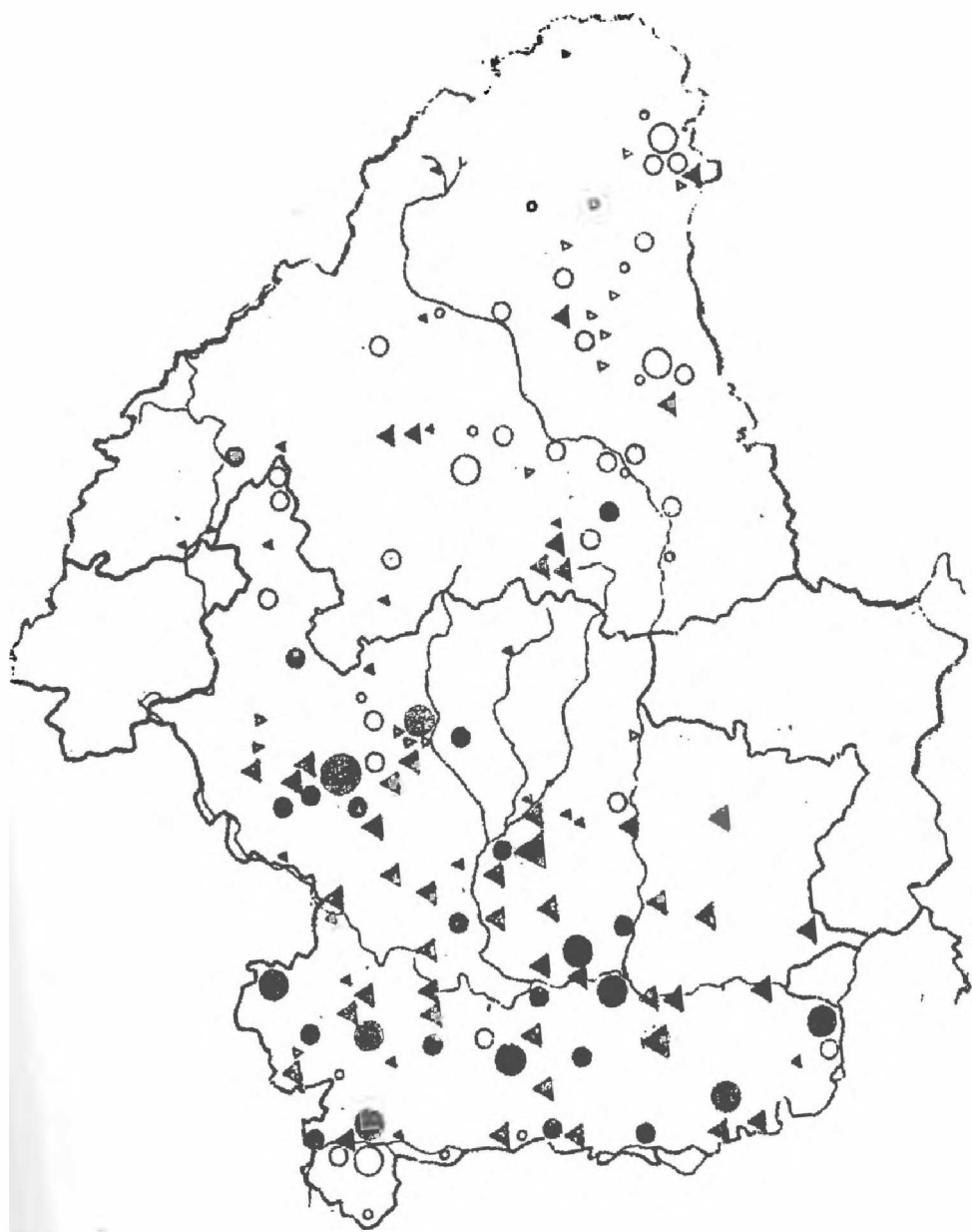
3. TÉRKÉP

1784–87 (II. időpont)

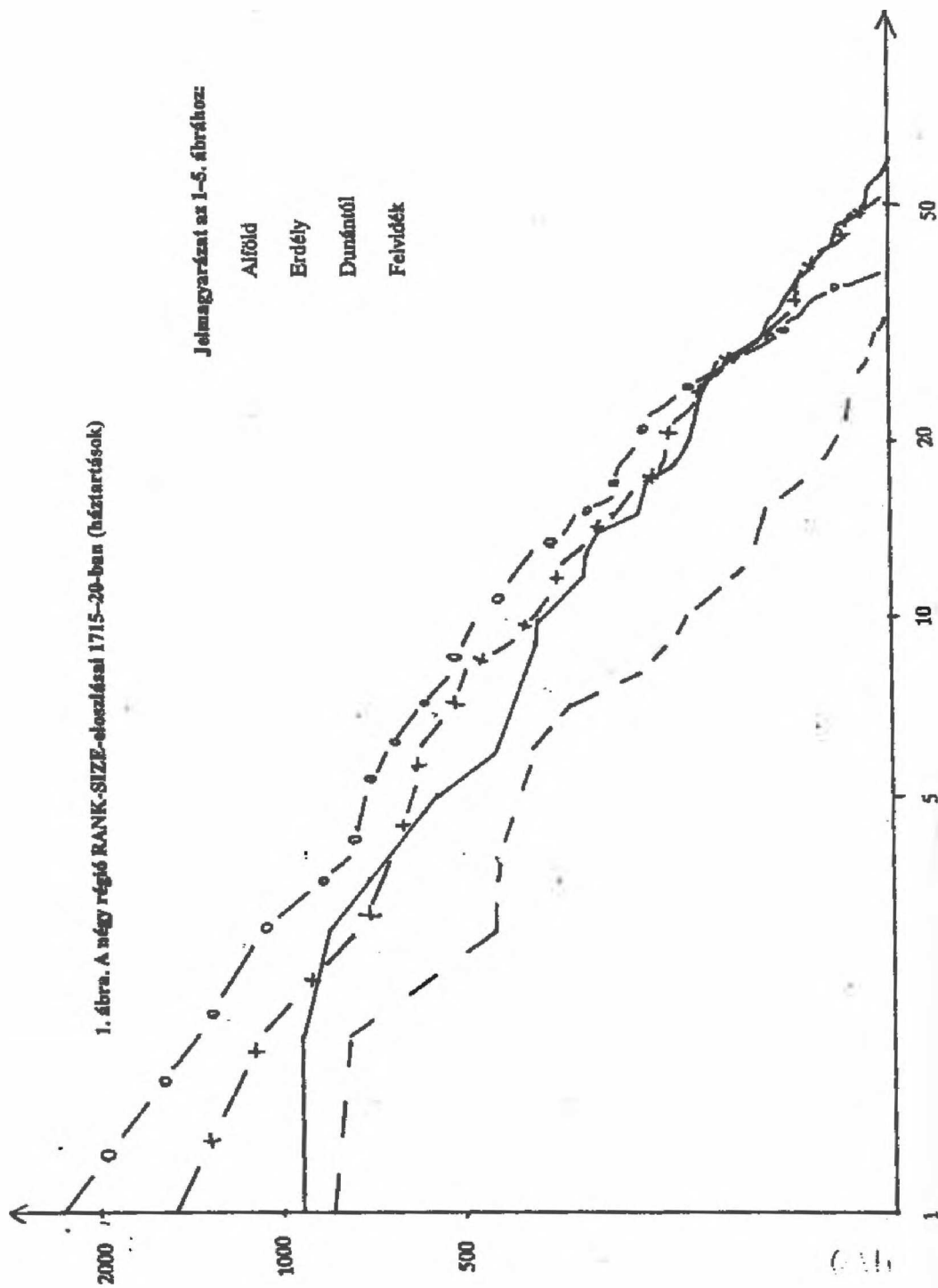

	Általános település	Kisváros	Város	Nagyváros
Csak az 1715-20-as évszázadban alakult városok minősültek településnek.	▽			
Mindkét periódusban városnak minősültek települések, de növekedési üteme az országos átlagnál (5,6 szoros) kisebb.	○	○	○	
Mindkét periódusban városnak minősültek települések, az országos átlagnál nagyobb növekedési ütemmel.	●	●	●	●
Csak az 1784-87-es népszámlálás szerint városnak minősültek települések.	▲	▲	▲	

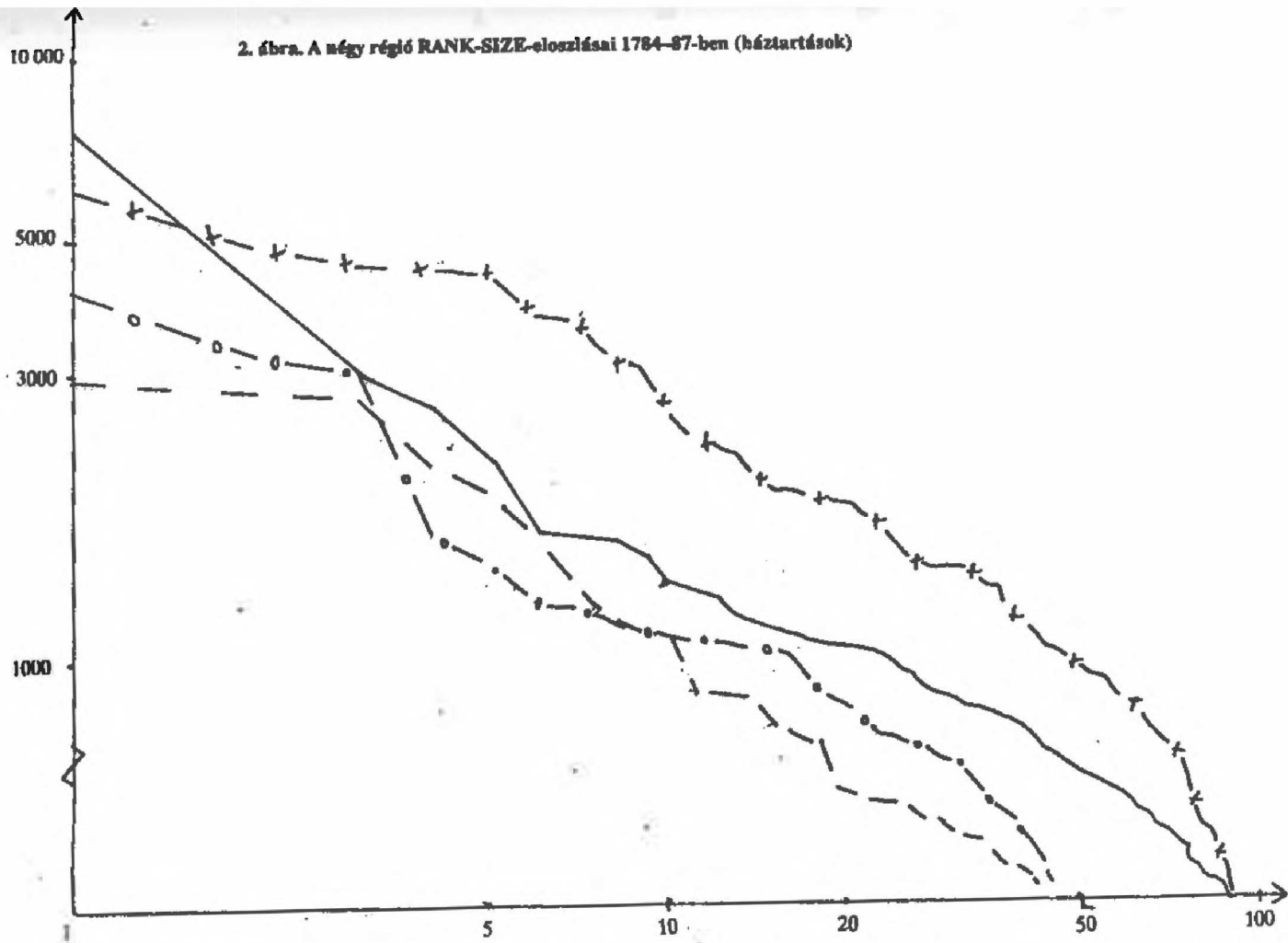

5. TERKÉP

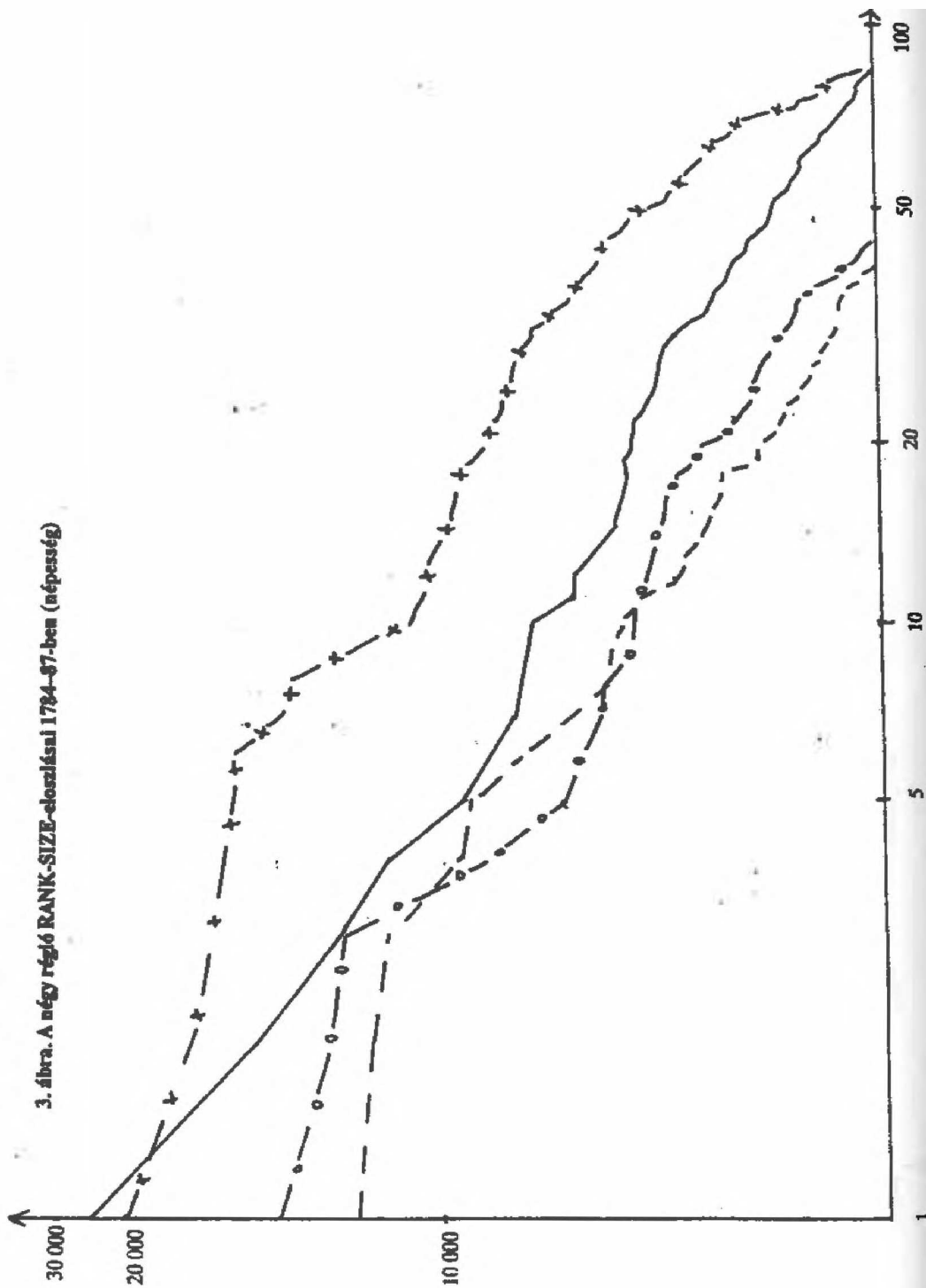
1. ábra. A négy régió RANK-SIZE-eloszlásával 1715-20-ban (háztartások)

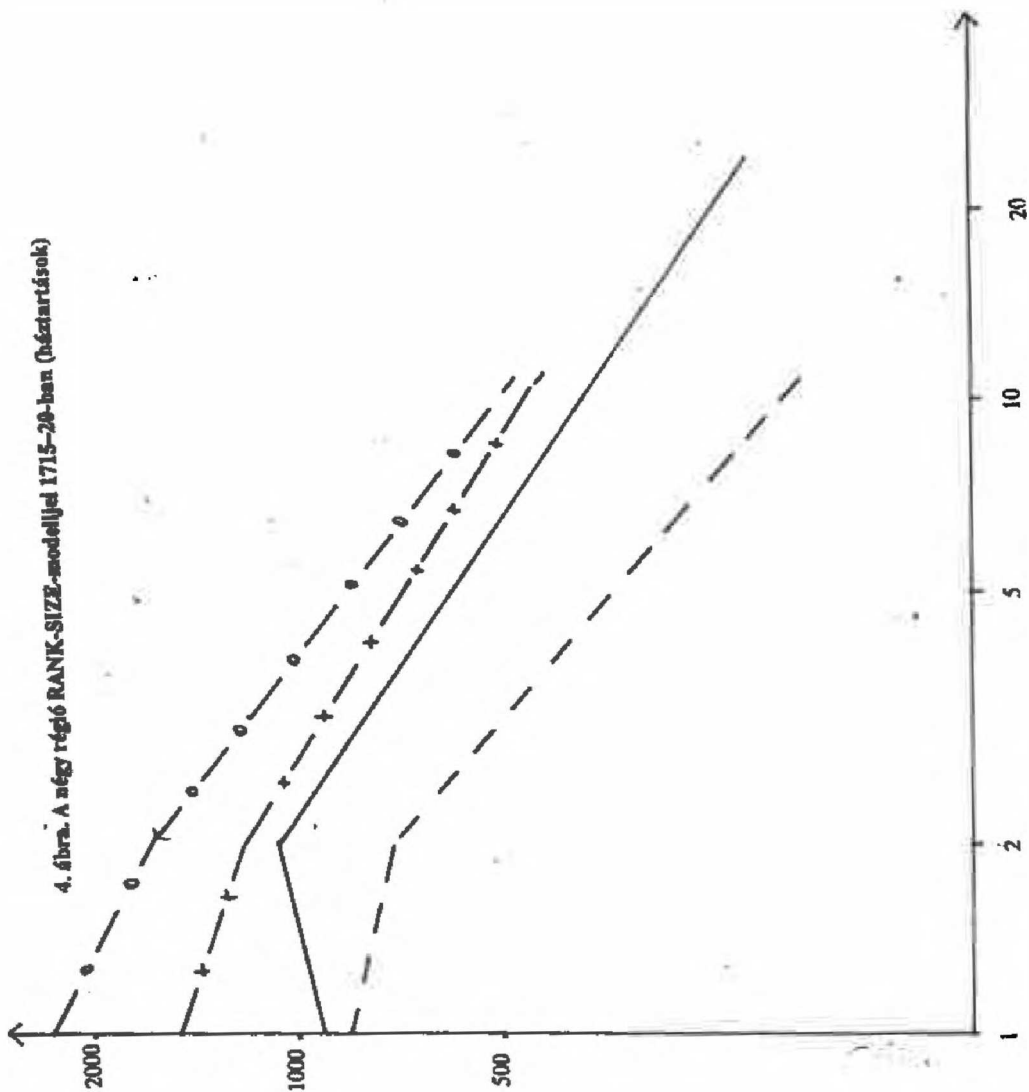
2. ábra. A négy régió RANK-SIZE-eloszlásai 1784-87-ben (háztartások)

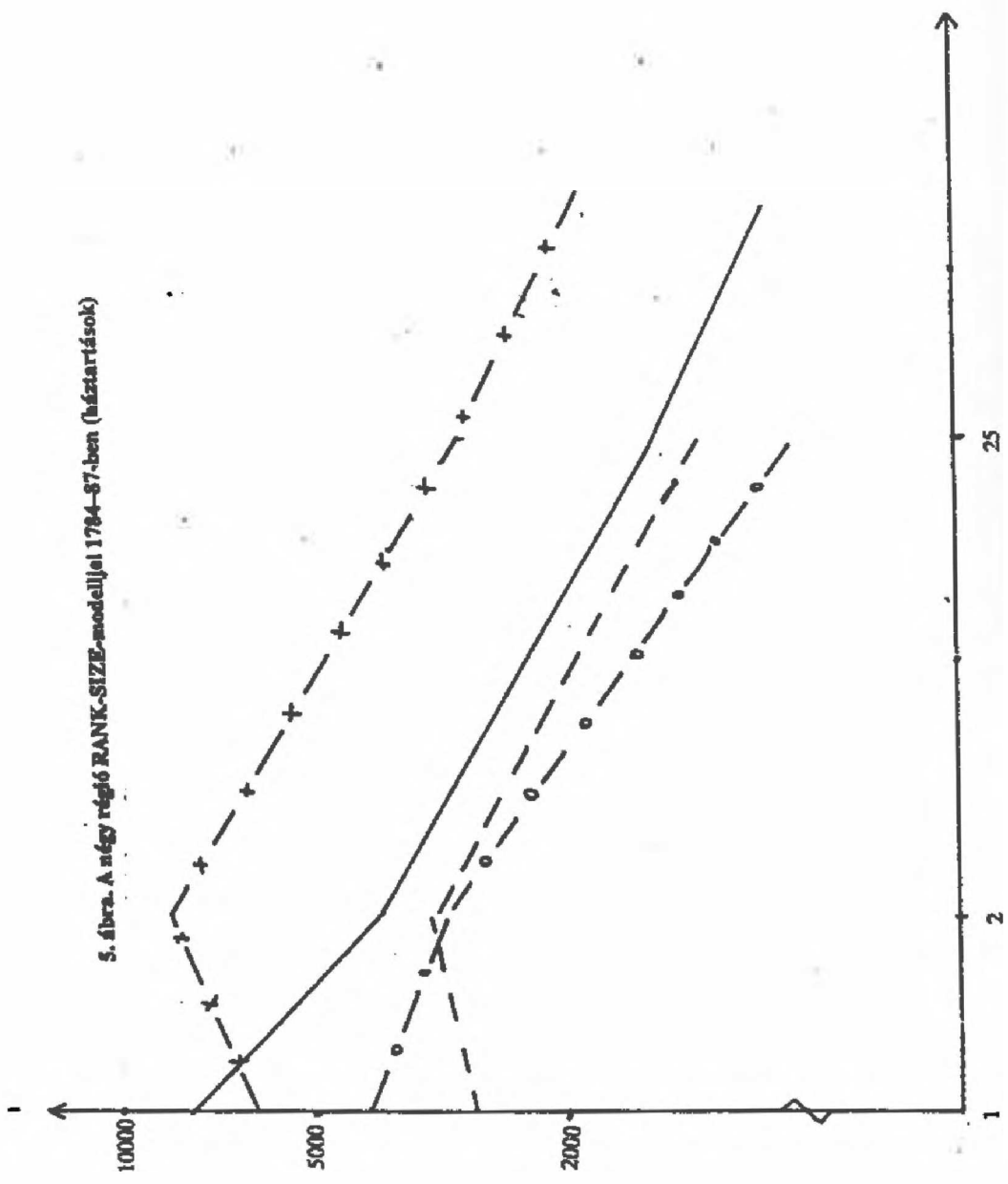
3. ábra. A négy régió RANK-SIZE-eloszlásai 1784-87-ben (népesség)

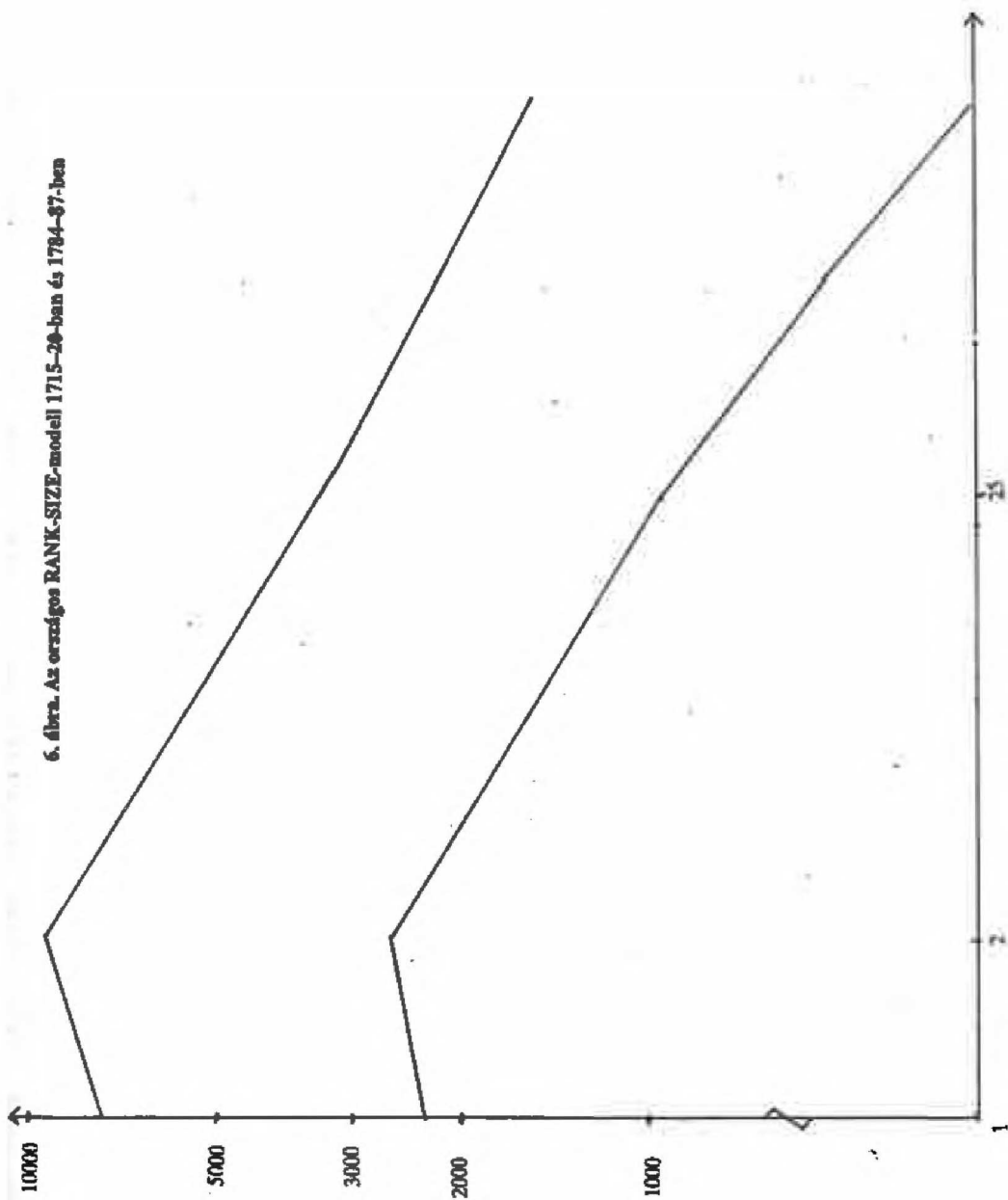
4. ábra. A négy régió RANK-SIZE-modelljei 1715-20-ban (háztartások)

5. ábra. A négy régió RANK-SIZE-modelljei 1794-87-ben (házastársok)

6. ábra. Az országos RANK-SIZE-modellel 1715-20-ban és 1784-87-ben

	ALFÖLD		FELVIDÉK		DUNÁNTÚL		ERDÉLY		MAGYARORSZÁG	
	1715-20	1784-87	1715-20	1784-87	1715-20	1784-87	1715-20	1784-87	1715-20	1784-87
Terület (T)/km ²	69 440	82 037	59 973	61 174	41 583	41 583	70 544	70 544	241 540	255 338
Népség (P/fő)	-	2 208 869	-	2 244 300	-	1 476 675	-	1 526 800	-	7 456 644
Népség (P/ht)	42 965	419 400	79 893	464 400	47 108	291 830	104 626	274 777	274 592	1 450 407
Településszám (N)	1 452	2 292	3 954	4 596	2 159	3 156	2 517	2 755	10 082	12 799
Városzám (V)	52	91	69	88	33	42	39	44	193	265
Városi népesség (Vp)	-	615 241	-	334 874	-	175 967	-	196 813	-	1 322 895
Városi létszátszám (V _h)	14 522	124 632	15 961	70 668	7 152	38 145	15 890	38 351	53 525	271 796
Népsűrűség (P/T)	0,62 ht/km ²	5,11ht/km ² 26,9fő/km ²	1,28 ht/km ²	7,59ht/km ² 36,7fő/km ²	1,13 ht/km ²	7,02ht/km ² 35,5fő/km ²	1,48 ht/km ²	3,9ht/km ² 21,6fő/km ²	1,14 ht/km ²	5,68ht/km ² 29,2fő/km ²
Laksűrűség (N/T)	2,09·10 ⁻²	2,79·10 ⁻²	6,59·10 ⁻²	7,51·10 ⁻²	5,19·10 ⁻²	7,59·10 ⁻²	3,57·10 ⁻²	3,91·10 ⁻²	4,17·10 ⁻²	5,01·10 ⁻²
Várossűrűség (V/T)	0,07·10 ⁻²	0,11·10 ⁻²	0,12·10 ⁻²	0,15·10 ⁻²	0,08·10 ⁻²	0,10·10 ⁻²	0,06·10 ⁻²	0,06·10 ⁻²	0,08·10 ⁻²	0,1·10 ⁻²
Városi lakosság aránya (V _p /P)	33,8%	27,85%	19,98%	14,92%	15,18%	11,92%	15,19%	12,89%	19,49%	17,74%
Városságyság (V _p /V)	297 ht	1370 ht 6761 fő	231 ht	803 ht 3805 fő	216,7 ht	908 ht 4190 fő	407,4 ht	812 ht 4005 fő	277,3 ht	1025,6 ht 4992 fő
Városi létszám mérete (V _p /V _h)	-	4,94 fő/ht	-	4,74 fő/ht	-	4,61 fő/ht	-	5,14 fő/ht	-	4,87 fő/ht
„Éltfint” városok száma	10	18	15	15	10	15	10	10	53	53
„Új” városok száma	49	37	24	24	15	15	15	15	125	125

Adalékok a magyarországi harcok történetéhez — 1945. április

Hazánk felszabadulását április negyedikén ünnepeljük. A mondat valamennyi öt éven felüli magyar állampolgár számára közismert. De vajon igaz is? Öt szavából kettő vita tárgyát képezi.

Nem kívánok hozzászólni, hogy az 1944 kora ősztől 1945 tavaszáig tartó eseménysort milyen elnevezéssel kell(ene) minősítenünk, a negyedikei dátummal kapcsolatban szeretnék bizonyos kérdésekre rámutatni. Az előbbi kérdésében, úgy vélem, hosszabb és érzelmeiktől sem mentes vitával számolhatunk, amelyben az olvasók jelentős hányada is kialakítja saját álláspontját. Éppen ezért nem érdektelen végiggondolnunk a következőket. Hazánkban hosszú és súlyos harcok dúltak. A náci Német Birodalommal összefonódott Szálasi-államgépezetet, valamint a magyar nemzeti haderőt idegen hatalom hadserege szorította ki az országból, felszabadítva azt egy új államiség kiépítéséhez. Ez tény, politikailag bárhogyan is fogják a (különböző) utókorok nevezni a történeteket. Más kérdés, hogy Magyarország felszabadult-e egy valóban önálló állami lét megteremtéséhez.

Április negyedik, vagy egy későbbi napjának kérdéskörét már többen vizsgálták.¹ Az évtizedeken át magát tartó hivatalos álláspont helyett, miszerint az április 4-én birtokba vett Nemesmedves lett volna az utolsó,² kimutatták, hogy a harcok Magyarország területén csak egy héttel később fejeződtek be, s hogy a szovjet csapatok a legkésőbb Rábfűzest, valamint Pinkamindszentet foglalták el.³ A jelzett települések mindegyike Körmen közelében, a Rábától északra és a Pinkától nyugatra fekszik. Miután a harcok valóban ebben a térségben tartottak a legtovább, az itt történeteket vesszük nagyfő alá, szektoronként, a Rába folyásirányának megfelelően haladva.

A területet, ahol a Birodalmi Védőállás (Reichsschutzstellung) első védőöve nem az államhatárokat, hanem a domborzatot követve nagyjából a magyar oldalon húzódott, a Rábfűzes—Pinkamindszent szakaszon 1989. október 18–22. között lejárta. A terepen megkíséréltem megtalálni az állás-maradványokat, felkerestem helytörténészeket, plébánosokat, idős embereket. A következőkben a források ötvözésén túl tapasztalataimat is felhasználtam.

Rábfűzes térsége

A község 1945-ben meglévő 274 lakóházából 161 április 11-én került a szovjet csapatok birtokába.⁴ A térség (korabeli) települési viszonyainak ismeretében e számokat nem tekinthetjük százalékok számításának megbízható alapjainak. A 161 ház, illetve a később tárgyalandó Szent Imre-templom ugyanis a „hegyvidéken” van,⁵ ami Nyugat-Magyarország ezen övezeteiben nem faluszerűen lakott területet je-

lent, hanem kisparcellákat, kerteket, elszórt lakó- és gazdasági épületekkel. Iyen jelleggel bírt a Rábafüzes-hegyvidék is, az 1940-es évek második felében végrehajtott kitelepítésekig.⁶ Egy modern háborúban természetes, hogy a védővonalakat magaslatokon igyekeznek kialakítani. Nem rendkívüli tehát, hogy a támadónak a község-mag elfoglalása után külön kell megrohmoznia annak hegyvidékét. A támadó fél, jelen esetben a szovjet hadsereg a számára idegen terepviszonyok között a község-mag birtokbavétele alapján jelentette Rábafüzes elfoglalását március 31-én.

A hegyvidéken a Birodalmi Védőállás részei ma is megtalálhatók. A helyszín lejárása, valamint egy helytörténeteszel⁷ történt egyeztetés alapján valószínűsíthető, hogy a peremvonal Rábafüzes-hegyvidék területén, a 324,4 magassági pont — Csókáshegy—Csóka-hegy déli lejtőin húzódott. A lövészárkok maradványai ma is fellelhetők, a terepen kirajzolódnak. Miután a szovjet csapatok a község-magot elfoglalták, a Köves-mező (Steinleiten) a „senki földjére” került, s maradt egészen 11-éig. A hegyközség ezen a területen bizonyos centrummal bírt: a Levente-hegy tövében romjaiban ma is megtalálható a Lang-kocsmá. Ez csak 11-én került szovjet kézre. A terepviszonyok nem tették lehetővé védelmét, mivel egy É—D irányú hosszanti völgy kiszélesedésében épült, amely felett, a hegyoldalakon voltak a lövészárkok.

Megítélésem szerint nem fogadható el Rábafüzes elfoglalásának dátumaként IV. 11-e,⁸ mivel:

1. A Lang-kocsmá térsége csupán egy külterületi-másodlagos központot jelentett, a hegyvidéken.
2. A község tényleges központját az a terület képezte, ahol a község-háza, az iskola, valamint az összefüggő polgárházak alkotta főutca voltak megtalálhatók. Ez ugyan III. 31-ét követően többször gazdát cserélt, ám IV. 3-ától végérvényesen a szovjet csapatok birtokolták.
3. Azt viszont el kell ismerni, hogy a front peremvonala IV. 11-ig ténylegesen magyar területen állt Rábafüzes hegyvidékén.

Rábafüzes térségét a Szentimre-teleppel a Sánta-völgy köti össze. Település-szerkezetileg a völgy Rábafüzes-hegyvidékhez csatlakozott. A Birodalmi Védőállás peremvonala itt az Alsó-Sánta-völgyet lezáró lejtőkön épült ki, magyar területen. A németek IV. 11-én veszítették el.

A Szentimre-telep térsége

A Szent Imre templom környezetében 1945-ben még álló kicsiny hegyvidéki központnak ma már csupán nyomai lelhetők fel. Maga a templom Felsőrönök temploma (volt).⁹ Igaz, egyházigazgatásilag Rábafüzes sokáig Felsőrönökhöz tartozott,¹⁰ de 1945-re Rábafüzesnek már saját római katolikus temploma volt.¹¹

A templomrom egy dombon áll, amelynek déli és keleti lejtőin alakítottak ki védővonalat. Ennek részei ma is megfigyelhetők, leginkább a templomhoz közvetlen csatlakozó temető szélein. A templom maga is megerősített pont volt. Falán kézfegyverekből származó belövések láthatók. Bent kivégzések történhettek,

erre utalnak a főoltár (helye) mögötti falon megfigyelhető lövedéknyomok; ez azonban nem bizonyított.

A Felsőrönökről a telephez vezető út egy hosszanti völgyben vezet, amelynek két oldalán, a lejtőkön felfedezhetők a tüzelőállások maradványai. A Szentimre-telep szovjet elfoglalása IV. 11-én következett be, egyidőben Ráabafüzes hegyvidékével, amivel összefügg.¹²

Nemesmedves térsége

A Birodalmi Véddállás peremvonala Szentimre-telep és Nemesmedves között valószínűsíthetően a Rám-hegy—Suazter-hegy—Magyar-hegy vonalon húzódott. A Savanyú-hegyen (Nemesmedves-ÉK 500 m) egy körkörösén védhető vezetési pontra hívta fel figyelmemet egy helyi lakos.¹³ Az objektum maradványai fellelhetők. A község belterülete IV. 4-én véglegesen szovjet kézre került, de a vezetési pontot csak a 11-i harcok során veszítették el a németek.¹⁴

Csákánydoroszló térsége

A peremvonal Nemesmedvestől keletre „valamelyest kapcsolódott a ... Magyarbúks település körzetében” kiépült véddállásokhoz — olvashatjuk a térség történetét bemutató tanulmányban.¹⁵ Magyarbúks telep, Csákánydoroszló 40 lakosú külterülete¹⁶ közvetlen a határ mentén feküdt, Nemesmedvessel egy magasságban, attól keletre 4 km-re. Házaiból ma már csak a Tóth-tanya romjai találhatók meg. Bár nem volt önálló, nem függött össze az anyaközséggel, attól légvonalban 4,5 km-re terült el. Hegyvidék sem kapcsolta össze azzal, mint Ráabafüzeset hegyközségével.

A Birodalmi Véddállás (egyébként itt a leginkább megfigyelhető) peremvonala Magyarbúkstól mintegy 3 km-re délre húzódott, a Konicsár-dombok lejtőin, nem egészen 1 km-re a körmend—szentgotthárdi főút- és vasútvonaltól. Az eddigi feldolgozások nem írnak külön Magyarbúks szovjet csapatok általi elfoglalásáról. Valószínűsíthető, hogy ez az április 11-i támadás során történt meg. Amennyiben igen, akkor Magyarbúks az utolsó a különálló települések közül, amely a Vörös Hadsereg kezére került. (Nem az, ha az önálló községeket vesszük csak figyelembe, bár megítélésem szerint földrajzi helyzete indokolja „utolsó” minősítését.)

Helyszíni utamon nem sikerült találnom egykori magyarbúksi lakost, aki elmesélte volna, amit átélt 1945 tavaszán. Ha valaki közülük találkozott írásommal, kérem, jelezze hollétét a Hadtörténelmi Intézet felé.

Vasalja térsége

Az árokrendszer a Konicsár-domboktól a Nagycsákányt Magyarbúksal összekötő műút mentén északnak fordul, majd 1,5 km után a határral párhuzamos dombvonulat déli szegélyén húzódik a 256-os magassági pontnál lévő Heccs-kunyhóig. Ez Kemestaródfától 1 km-re nyugatra található. Tőle keletre nem találtam véddállásra utaló nyomot; itt ilyenek korábban sem voltak.¹⁷ Innen a peremvonal valószínűsít-

hetően élesen északnak fordulva a Strém-patak—Luising (Lovászd) fven érte el a Dénes-majort (Pinkamindszentet), osztrák területen át. Ez esetben újra kell gondolni Vasalja szovjet elfoglalásának IV. 3-i dátumát.¹⁸

A vasaljai plébános (a Historia Domus alapján) Vasalja és Kemestaródfa vonatkozásában elmondta, hogy a nagyhét hétfőjén keleti irányból megjelentek a visszavonuló német csapatőredékek. Hátráló magyar alakulatok csak két nappal később érkeztek a községekbe. A másnap bevonuló újabb német alakulatok (hevenyészett) állások építésébe fogtak. Nagypénteken ezzel felhagytak, s Pinkamindszent felé kivonultak Vasaljáról. Az utolsó német, illetve magyar katonák nagyszombaton déli fél kettőre elhagyták a községet. Nem sokkal később (még aznap) Magyarnádalja irányából beérkeztek a szovjet csapatok. 1945-ben a nagyszombat III. 31-ére esett.¹⁹

Vasalja elfoglalásáról a következők mondhatók el:

1. A községtől délkeletre 1 km-re van a Bagóné-erdő, ahol III. 31-től szovjet csapatok táboroztak. A Historia Domus utal erre: „... a szovjet katonák. Éjjel ellepik a környéket.”²⁰
2. A Vasalját Kemestaródfával, illetve a 8-as úttal összekötő bekötőutat keletről a Bagóné-erdő határolja. A Birodalmi Védőállás valószínűsíthető sarkpontja, a Heccs-kunyhó Vasaljáról Kemestaródfán át ezen az úton érhető el. A szovjet jelenlét az erdőben lehetetlenné tette az összeköttetés fenntartását ezen az úton át.
3. Pinkamindszent belterülete, a Körmentet Pinkamindszentsel összekötő úttal együtt III. 31. óta szovjet kézen volt. Vasalja tehát ebből az irányból is elszigetelődött a Birodalmi Védőállástól.
4. A Vasaljától nyugatra 2,5 km-re található Lovászd (Luising, Ausztria) egy dombvonulaton épült. Feltehetően ezen húzódott a Birodalmi Védőállás peremvonala. A Pinka-folyó két oldalán, majdnem teljesen kitöltve a két falu között, vizenyős-süppedős lapály terül el. Ezen harcjárművek haladására alkalmas út nem vezet át. Gyalogos csoportok közlekedése is eléggé bizonytalan, kivált nedvesebb időben, vagy tavaszi hóolvadáskor. A terület ráadásul a Bagóné-erdő széléről belőhető.
5. Az előző négy tényező ismeretében nehezen tétélezhető fel a német (és magyar) parancsnokokról, hogy a Bagóné-erdő és Pinkamindszent elvesztését követően Vasalja védelmét erőltették volna, kockáztatva a községben rekedést akkor, amikor 2,5 km-rel „hátrébb” előre kiépített védőállások állnak rendelkezésükre.
6. Pinkamindszent falukronikája ugyancsak arra utal, hogy Vasalja elfoglalása már III. 31-én megtörtént: „Ugyanezen a napon a bekerítés veszélye elől Ausztriába visszavonult német hadsereg nyomában felszabadította a szovjet hadsereg Körment—Pinkamindszent vonalig a körmendi járás északi részét Pinkamindszent kivételével...”²¹

Pinkamindszent térsége

A Birodalmi Véddállás peremvonala a községtől 2 km-re nyugatra húzódó dombvonulaton épült ki. Maradványai ma is fellelhetők. A falu és a dombvonulat között, a Pinka két oldalán vízenyős lapály terül el. Ezt kelet-nyugati irányban egy út, illetve egy vasút töltése szeli át, mindkettő Németújvárhoz (Grüssing, Ausztria) vezet(ett). A vasút a Zengő-hídnál érte el a dombvonulatot, amelyről nyugatra a Tamás-erdő s a Proletárföldek találhatók. Utóbbi központjában áll a Pinkamindszent külterületét képező Alsó- vagy Kapuy-major.²² Helyén ma csak egy romos épület látható. A peremvonal mögött 1 km-re lévő major német vezetési pont lehetett, körkörös megerősítése ma is megfigyelhető. A dombvonulat és a falu között félúton, a Pinka nyugati partján, a közúti híd töszomszédságában áll a Felső- vagy Dénes-major. Szintén Pinkamindszent külterülete.²³ III. 31. és IV. 12. között a senki földjén feküdt. A peremvonalból a németek tűzzel teljesen le tudták fogni a Pinka-menti lapályt s az azon átvezető két töltést. A véddállások (közel) tökéletes tűzérési vagy légi rombolása nélkül a Birodalmi Véddállás itt kiépített szakaszát gyakorlatilag nem lehetett megközelíteni. A töltésre szoruló harcokocsikat a németek egyesével löhették ki. A tavaszi hóolvadás idején a Sásomi rét (a lapály) járhatatlannak bizonyult.

A Körmend—Vasalja irányából érkező szovjet csapatok Pinkamindszent belterületét III. 31-én menetből birtokba vették, majd megkíséreltek „lendületből” továbbhaladni nyugatnak, a két töltésen azonban a német elhárító tűzben elakadtak. A front a lapály két oldalán majdnem 2 hétre megmerevedett. Amikor IV. 11-én a szovjet csapatok, támadásukat felújítva áttörték a Birodalmi Véddállás első véddővét a Nemesmedves—Rábfafüzes szakaszon, a Pinkamindszent nyugati külterületén védekező németeket a bekerítés kezdte fenyegetni. Látva, hogy a szovjet támadás nem akad el, állásaikat kiürítve megkezdték a visszavonulást²⁴ a németújvári úton. A Pinkamindszenten álló szovjet erők így IV. 12-én mozgásba lendültek, átszaladtak a Dénes-major körzetén, s elérve a Kapuy-major, birtokba vették azt. Ilyenformán a Kapuy-major volt (mai ismereteink szerint) az utolsó, szovjetek által elfoglalt házegyüttes Magyarország mai területén. Ez azonban csupán egy (gazdasági jellegű) házcsoport volt, nem település.

A Birodalmi Véddállás „Steiermark” szektorának „Grüssing” védőszakaszában (Szentgotthárd-Dél—Moschendorf-Észak)²⁵ lezajlott harcokban a 6. német hadsereg IV. SS páncéloshadtest 1. és 3. páncélosadosztálya, illetve a 27. szovjet hadsereg 33. lövészhadtest 202., 337.; és a 104. lövészhadtest 93. lövészadosztálya, s a 18. harcokocsihadtest 110. harcokocsi és 32. gárda gépesítettandára vett részt. IV. 10-én Heiligenkreuz térségében a 37. lövészhadtest (108. gárda, 316., 320. lövészadosztály) ment át támadásba. Ehhez csatlakoztak 11–12-én jobbról a fenti erők.²⁶

A magyarországi hadműveletek befejeződésével kapcsolatban, megftélésem szerint, három dátumhatár állapítható meg tehát:

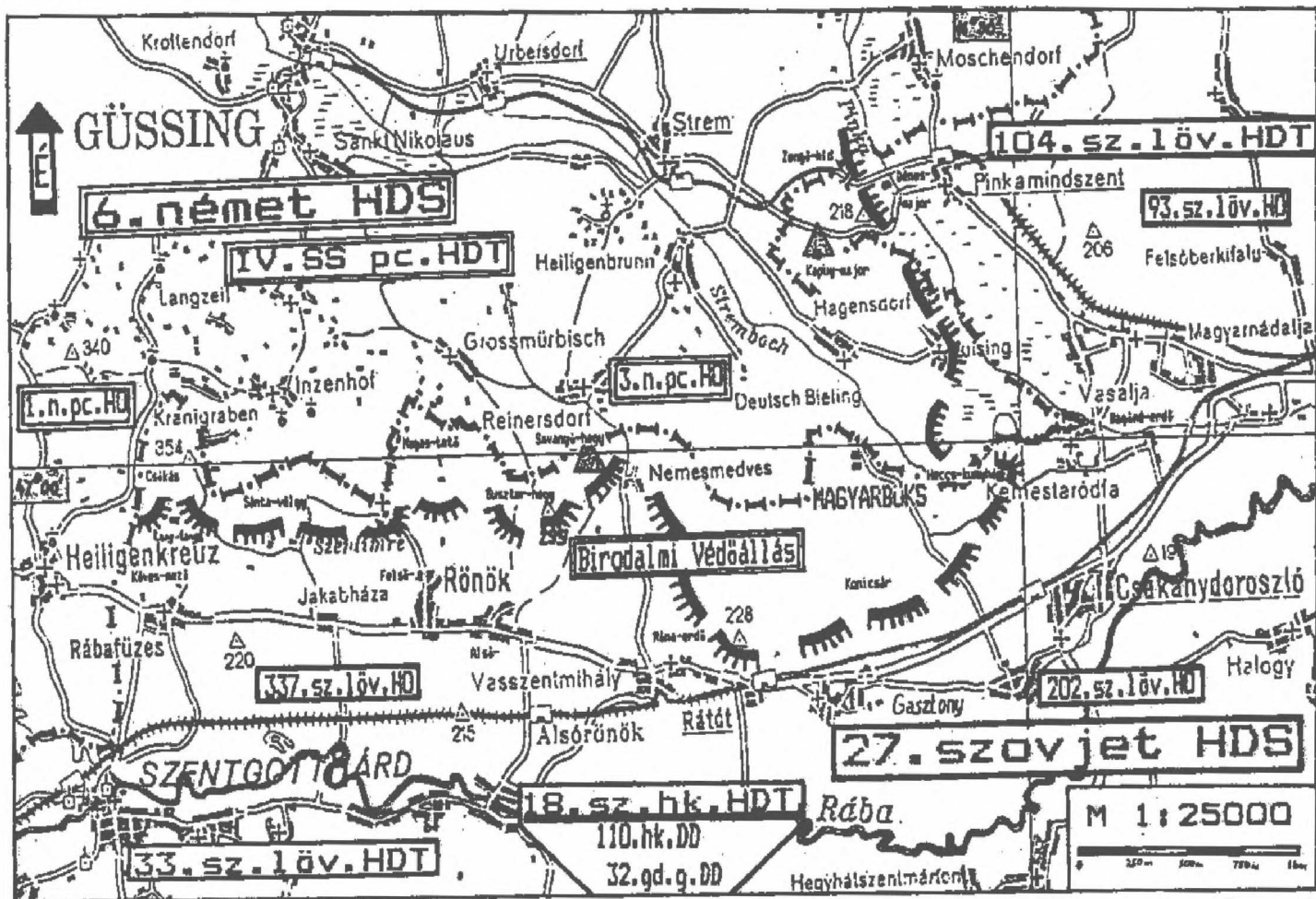
1. Április 4: Nemesmedves elfoglalása után formailag önálló községet német-magyar csapatok már nem tartanak.

2. Április 11: a különálló települések közül Magyarbüks kerül utolsóként a szovjet csapatok kezére. Ugyanekkor esik el Ráabafüzes-hegyvidék és az ezzel összefüggő Szentimre-telep.
3. Április 12: a Pinkaminszenthez tartozó Dénes-, majd Kapuy-major szovjet csapatok általi birtokbavételével Magyarország mai határain belül véget érnek a harcselekmények.

Jegyzetek

1. Ezek egyik legjelentősebbike Zielbauer György tanulmánya: Adalékok Vas megye felszabadításához (Tudományos szocializmus füzetek 77., Művelődési Minisztérium, Budapest, 1984, 36–52. p.; a továbbiakban: Zielbauer). Ugyanerről ír Manfred Rauchensteiner: Der Krieg in Österreich 1945 (Bundesverlag Wien, 1984, 2. kiadás, 538 p.; a továbbiakban: Rauchensteiner) c. könyvének 273–274. oldalán.
2. Ezt jól adja vissza a következő idézet: „1945. április 4-én Lovászi és Nemesmedves birtokbavételével befejeződött Magyarország felszabadítása – hazánk területén elhallgattak a fegyverek.” (Ölvedi Ignác: Nyugat-Magyarország felszabadítása. Magyar Néphadsereg Politikai Főcsoportfőnökség, Budapest, 1980. 15. p.)
3. Zielbauer 41. p.
4. Magyarország helységnévtára (Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal – Hornyánszky RT, Budapest, 1944, I-216. p.; a továbbiakban: Mo. htára); illetve Zielbauer 40–41. p.
5. Zielbauer 40–41. p.
6. Dankovics Ferenc ráabafüzesi (Alkotmány út 84.) iskolaigazgató, helytörténész adata.
7. Ugyanő.
8. Zielbauer 41. p., valamint Dankovics Ferenc állítása.
9. Mo. htára I-216. p.
10. A Szent Imre templomhoz tartozott, mint Felsőrönök plébánia filiája: Borosgödör (Inzenhof), Jakabháza, Ráabafüzes és Sándorhegy (esztergomi érsekség, szombathelyi püspökség, németújvári főesperesség, németújvári esperesi kerület). (A katolikus Magyarország. Stephaneum, Budapest, 1902, 432. p.)
11. Mo. htára I-487. p.
12. Zielbauer 41. p.
13. Prépost Imre, aki korábban is a községben lakott.
14. Ugyanő elmondása.
15. Zielbauer 38. p.
16. Mo. htára I-151., 381. p.
17. Pálmai Kálmán vasaljai római katolikus plébános, helytörténész adata.
18. Zielbauer 41., 46. p.
19. Pálmai Kálmán plébános elmondása; Szentpétery Imre: A kronológia kézikönyve. (Könyvértékesítő Vállalat, Budapest 1985, 168. p.)
20. Pálmai Kálmán plébános adata; illetve Zielbauer 41. p.
21. Pinkaminszent község monográfiája. (Kézirat Vasalja Községi Tanács Könyvtárában, III. 31-re vonatkozó bejegyzés, 73. p.)
22. Mo. htára I-475. p.
23. Ugyanott.
24. A IV. 10-i szovjet áttörést követően a visszavonulást egyébként Balck páncélos tábornok, a 6. német hadsereg parancsnoka el is rendelte. (Rauchensteiner 274. p.)

25. Manfred Rauchensteiner: A második világháború vége Ausztriában, különös tekintettel a Magyar Királyi Honvédség sorsára. (Hadtörténelmi Közlemények, 1974/2, 318. p.)
26. A hadműveletek lefolyásáról a térségben lásd:
- Rauchensteiner 270–275. p.
 - Zielbauer 39–45. p.
 - A német „Dél” hadseregcsoporthoz napi jelentései 1945. III. 30. és IV. 12. között; idézi: Rauchensteiner 451–474. p.

Interjú Bácskai Verával

Készítette: *Tóth Árpád*

Ez év szeptemberében új tanszék kezd meg működését karunkon, a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, amely az alapítók szándékai szerint új szemléletet kíván meghonosítani az egyetemi történelemoktatásban. Ezzel kapcsolatban szeretném kérdezni Bácskai Vera tanárnőt, aki a tanszék vezetésére kapott megbízatást, néhány idevágó kérdéssel.

– *Először is: kiknek javasolja a Tanárnő, hogy az itt meghirdetett előadásokat, szemináriumokat hallgassák?*

– Először azoknak, akiket a társadalom- és gazdaságtörténet foglalkoztat, tehát akik nem elégednek meg a politikai események elemzésével, vagy a társadalom durva osztálykategóriák szerinti felvázolásával. Azoknak kínáljuk óráinkat, akik számára a történelem nemcsak a politikai elit története, hanem ideértik a társadalom összes rétegének életmódját, mentalitását, tipikus viselkedését, egymás közti viszonyait is, tehát nem idegenkednek a „részletektől”.

– *Miért szükséges ehhez egy új tanszéket létrehozni?*

– Magyarországon a társadalomtörténeti szemléletmód ma még igen elmaradott ahhoz képest, ami Európa más országaiban és Amerikában ezen a téren folyik. Már jó évtizede, hogy Ránki György felhívta a figyelmet erre a problémára, és azóta a marxista ideológia folyamatos lazulásával erre kínálkozott is lehetőség. Nagyon kevés azonban a társadalomtörténettel foglalkozó kutatók száma, éppen azért, mert Magyarországon egyetemen ilyen irányú képzést nem lehetett szerezni. A már meglévő tanszékek részint aszerint oszlanak meg, hogy magyar vagy egyetemes történelemmel foglalkoznak, részint pedig kronológiai elvek szerint szerveződnek. Márpedig a társadalmi folyamatokat sokkal korlátozottabb értelemben lehet csak kronológiai határok közé szorítani, és így, külön elmetszve, az egyes országok történetébe belehelyezni, mert ilyen módon az összefüggések, a hasonlóságok és a specifikumok elveszhetnek. Ahhoz tehát, hogy Magyarországon valóban fellendülhessen a társadalomtörténet, nyilvánvalóan már az egyetemi években meg kell kapni a megfelelő alapképzést. Ez teszi szükségessé, hogy a képzés önálló szervezeti formában folyjék az egyetemen.

Eddig a Hajnal István Kör volt a „gazdája” az egész társadalomtörténeti mozgalomnak, amely a társadalomtörténet iránt érdeklődők kis csoportjából, ezek műhelybeszélgetéseiből szélesedett ki. Az egyesület egyik fő célja az volt, hogy segítséget nyújtsunk azoknak a vidéki kutatóknak, akik magányosan dolgoznak, így nem tudják megvitatni eredményeiket, és elszigeteltségük miatt nem jutnak hozzá a legújabb nemzetközi szakirodalomhoz. A Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék is részt próbál venni ennek az integrálódásnak a szervezésében, ezért a diákoknak, az egyetemi hallgatóknak az ehhez szükséges speciális ismeret-

tekkel történő, alapképzés szintű felkészítésén túl szeretnénk azt is lehetővé tenni, hogy doktori munkákkal, illetőleg később posztgraduális képzéssel a fiatal vidéki levéltáros és múzeológus gárdának a szakismeretét és szemléletét is meg tudjuk erősíteni.

– *Mik ezek az említett speciális alapismeretek, módszerek?*

– A speciális alapismereteken egyrészt a statisztikai és demográfiai módszereket értem, amelyek nagyon fontosak, és amelyek oktatását külső oktatókkal is szeretnénk meghonosítani, olyanokkal, akik e szaktudományok nemzetközileg elismert specialistái. Ilyenek továbbá a történeti antropológiai ismeretek, amelyekkel nézetem szerint nagyon hasznosan egészíthetnénk ki a tanszéken folyó oktatást, természetesen nem teljesen átvéve azokat.

Ilyen értelemben nem speciális ugyan, de a forrásoknak a társadalomtörténet szempontjai szerint történő kiaknázására felkészítő stúdiumok indítását is rendkívül fontosnak tartom. Méghozzá ezeknek nem szabad csupán elméleti szinten zajlaniuk, „elbeszélgetve” arról, hogy milyen források hogyan használhatók, hanem valódi gyakorlati óraként volna érdemes szervezni őket, konkrét források feldolgozásával. Egyáltalán az oktatás szempontjából is sorsdöntőnek tartjuk a kutatás gyakorlatának és módszereinek az elsajátítását.

A speciális felkészülésen túl szükség van természetesen a nemzetközi szakirodalom ismeretére is, ami azonban Magyarországon nagy nehézségekbe ütközik. Ennek okai közismertek: egyre kevesebb külföldi könyvet tudnak a könyvtárak megvásárolni, és minthogy eddig nem volt igazán jelentős társadalomtörténeti érdeklődés, a nagy közönyvtárak nem találkoztak az ilyen tárgyú kötetek iránti megnyilvánuló számottevő igényel, ezért a meglévő kiadványok is magánkönyvtárakban és zárt könyvtárakban találhatóak meg.

Ezen a problémán egyrészt szöveggyűjtemények kiadásával szeretnénk segíteni, hogy a hallgatók a legfrissebb tudományos ismeretekhez is hozzájuthassanak, másrészt pedig azokat a könyveket, amelyeket nem tudunk beszerezni a tanszék könyvtára számára, xerox-másolatban szeretnénk a diákok rendelkezésére bocsátani.

További speciális ismeret még, hogy számítógépparkot fogunk kiépíteni a TEMPUS-programnak, de egyéb külső anyagi forrásoknak köszönhetően is, és ezen a gépparkon szeretnénk a számítógépes ismereteket és az adatkezelési technikákat megtanítani a diákjainknak. Azt is lehetővé kívánjuk tenni, hogy az itt megszerzett ismereteket a tanszék gépein gyakorolhassák. Nem egy „tanfolyam” indításáról volna tehát szó, hanem arról, hogy a számítógépet saját kutatásaikhoz tudják felhasználni.

– *Ezek a célok és adottságok mennyiben jelentik a tanszék programját és mennyiben a Hajnal István Kör hitvallását, amely utóbbinak a Tanárnő az elnöke?*

– A célok természetesen közösek, de a géppark kimondottan a tanszéké, amelyet egyrészt a már említett TEMPUS-program révén, másrészt pedig a Soros-féle támogatásból szeretnénk kiépíteni és használhatóvá tenni.

– *Ez tehát az anyagi, technikai bázisa a tanszéken folyó munkának. Kiből fog összeállni a tanári kar?*

– A tanszék két csoportból áll. E két szervezeti egység közül az egyiket a volt Közgazdaságtudományi Tanszék munkatársai alkotják, akik továbbra is közgazdasági ismereteket óhajtának oktatni, nemcsak a történelemszakosok, hanem a más szakokat hallgató érdeklődők számára is. Esetleg a későbbiekben ők is a gazdaságelmélet és a gazdaságtörténet felé szélesíthetnék ki oktatói tevékenységüket. Egyébként fontosnak tartjuk azt is, hogy a társadalomtörténet iránt érdeklődő hallgatók rendelkezzenek alapvető elméleti közgazdaságtani ismeretekkel.

A tanszék másik része a társadalomtörténeti csoport, amely pillanatnyilag belőlem és Benda Gyulából áll, de megint csak a Soros-támogatás az, amelyik lehetővé teszi, hogy demográfus-szakértőt, vagy — például történeti földrajzi előadásokra vagy más kurzusokra — külső előadókat meghívjunk, és őket tisztességgel díjazni tudjuk, amiért cserébe alapos felkészítést várunk el.

– *Hadd térjünk vissza még egy kérdés erejéig a társadalomtörténethez! Hogyan helyezné el a Tanárnő ezt az irányzatot, ezt a szemléletmódot a történetírásban, annak történetében?*

– Nem annyira új ez a szemlélet, hiszen a XIX. század vége óta nyomokban újra és újra megjelenik. Ami igazán újszerűvé, jellegzetessé teszi, az egyrészt az, hogy a „tömegekre”, az alsóbb társadalmi osztályokra teszi a hangsúlyt a hagyományos történetírás által preferált politikai elitel szemben, másrészt pedig új forrásbázissal dolgozik, ami részint abból adódott, hogy olyan forrásokat, amelyeket a hagyományos módszerekkel nem lehetett feldolgozni — még a kvantitatív módszereket használó irányzat előretörésének idején —, az új technikák segítségével sikerült értelmezni. Módszerében pedig annyiban újszerű, hogy erőteljesebben követ egy XIX. és XX. századi irányzatot: az interdiszciplinaritás felé törekvést. Sokkal inkább támaszkodik nemcsak együttműködésben, hanem szemléletében és módszertanában is a szociológiára, a demográfia tudományára, az antropológiára. Azt mondhatjuk, hogy nem csak történetész szemléletet kíván követni. Én úgy érzem, hogy ez a társadalomtörténet legfontosabb tulajdonsága.

– *A „társadalomtörténet” fogalom tulajdonképpen maga is egy összefoglaló kategória. Az idesorolható irányzatok egyike a várostörténet, amely a Tanárnő szűkebb kutatási területe és amelyet egyébként 1986 óta oktat egyetemünkön. Hogyan határozna meg ezt az irányzatot? Mi különbözteti meg az egyes városok históriájával foglalkozó helytörténetírástól?*

– Először is hadd pontosítsam azt, hogy mit is tanítottam én az utóbbi években a Bölcsészkaron. 1986 óta valóban vannak óráim, hiszen a Középkori Egyetemes Történeti Tanszék lehetővé tette számomra, hogy szemináriumokat hirdessek meg —

amiért én roppant hálás vagyok, mert nekem is örömmel származott ebből a munkából, és azt remélem, hogy azoknak a diákoknak, akik ebben részt vettek, szintén jelentett valamit. Ezek az órák tehát nem előadások voltak, hanem speciális szemináriumok, ahol a hallgatók minden alkalommal önálló levéltári kutatást is végeztek, és ezeket eredményesen be is fejezték.

Előadást az 1990/1991-es tanév második félévében tartottam, amelyen a várostörténet külföldi és hazai történetét tekintettem át. Ezt is az ez év őszén beinduló rendszeresebb tanszéki munka előkészítéseként hirdettük meg, akárcsak a tanszék „hivatalos bevezető előadássorozatát”, amely során a társadalomtörténet különféle irányzatainak hazai képviselői mutatták be saját tudományágaikat.

Visszatérve az eredeti kérdésre: mint minden történeti munkának, így a helytörténetnek is egyaránt van jó és rossz műve. Ez az irányzat attól nőhet a provincializmus felé — mert, megítélésem szerint, ez a probléma vetődhet fel —, ha egy adott település, például egy város a tények szintjén megrekedő vizsgálatánál többet, általánosabb érvényűt akarunk mondani. Ebből a szempontból azután már mindegy, hogy társadalom- vagy gazdaságtörténeti, vagy építészeti, esetleg egyéb irányú vizsgálatra gondolunk. Amikor tehát annak a városnak az egész fejlődését egy régió vagy egy ország fejlődésébe építem bele, akkor ennek a környezetnek a szerepét is nézem. A város nemcsak mint a gazdasági és a társadalmi rendszer terméke jelentkezik, hanem az egymásrahatás kölcsönös, az összefüggéseket tehát mind a két oldalról érdemes és szükséges megvizsgálni.

Úgy érzem, hogy ez így nem is azonos azzal, amit hagyományosan helytörténetnek szoktak nevezni, vagy ha igen, akkor valami „nemesebb” értelemben, mivel minden társadalomtörténet egyben „helytörténet” is, ha az adott problémát nem lehet országos szinten vizsgálni, tehát nem makro-, hanem mikroszintű elemzést igényel. Azt ne felejtjük el, hogy az egész történetírásnak — hasonlóan a helytörténetíráshoz — mindig két „ága” van: jó és rossz.

Természetesen nagyon is szükség van a helyi forrásokat ismerő és azokhoz könnyen hozzáférő szakemberek munkálkodására. Egyébként nagyon szeretném, hogy a várostörténet kutatása végre fellendüljön Magyarországon, mert úgy érzem, hogy a hatvanas években tapasztalt felfutás óta „apályhelyzet” állt elő. Ezért is szeretném a tanszéken a várostörténet rendszeresebb oktatását és kutatói gyakorlatát meghonosítani.

– *Milyen jövőt jósolna a Tanár úr ma ezeknek az irányzatoknak Magyarországon és a fejlett országok történetírásában?*

– A társadalomtörténetről és főleg a modern szemléletű, a többi társadalomtudomány fejlődésére folyamatosan odafigyelő társadalomtörténetről nem merném azt állítani, hogy akármelyik európai országban a történetírás túlnyomó többségét jellemezné. Nem hiszem, hogy éppen Magyarországon erre számíthatnánk. De nem is volna annak értelme, hogy domináns legyen, és minden egyéb ágat elnyomjon. Én arra számítok, hogy ha ez a tanszék megkezdi munkáját, akkor évente nyolc-tíz ember talán elkötelezi magát ennek a kutatási iránynak, és bízom abban is, hogy nekik lehetőségük is lesz a továbbiakban folytatni azt. Úgy gondolom tehát, hogy egy új színfoltot és egy erőteljes irányzatot fog majd képviselni talán egy évtized múlva a hazai történettudományban.

– *Ha valaki e beszélgetés olvastán kedvet kap ehhez a témához, mit tegyen? Mit olvasson, hogyan tud hozzájutni a megfelelő szakirodalomhoz, milyen órákat hallgasson?*

– A tanszék felállításának elhúzóódása miatt a múlt félévben csak a már említett kedvosináló előadásorozatot rendeztük meg. A különböző témák szakértőitől már akkor kértünk irodalomjegyzéket az adott területek szakirodalmáról. Ettől a félévtől pedig nagyrészt a történelemszakosok számára választható tanegységek között is felvehetőek az általunk meghirdetett órák, amelyek már igazán elmélyültek lesznek.

Természetesen nemcsak irodalomjegyzékkel és azzal a kevés megvásárolt könyvvel tudunk szolgálni, amelyek már a rendelkezésünkre állnak, hanem a legszükségesebb irodalommal, amely xerox-másolatban fog az érdeklődők rendelkezésére állni a tanszék könyvtárában. Köszönnöznünk viszont nem tudjuk ezeket a könyveket, mivel egyetlen példányban lesznek csak meg.

– *Minket, egyetemi hallgatókat persze az a kérdés is kell, hogy foglalkoztasson, hogy ha valaki e pálya mellett dönt, akkor milyen perspektívák várnak rá? El tud-e biztosan helyezkedni?*

– Szerintem ebből a szempontból nincsen különbség a történeaspálya különböző irányzatai között. Ha valaki a társadalomtörténet iránt nagyobb érdeklődést mutat, ha tanár lesz, akkor sokkal életszerűbbé, emberközelibbé tudja tenni a történelmet a diákok számára. Másrészt pedig nagyon remélem, hogy előbb vagy utóbb a középiskolai történelemtanári pálya nem jelent csak oktatást, hanem, mint valaha, a legkiválóbbak aktív kutatással kötik egybe. Úgy gondolom, hogy ez mind az oktatásnak, mind pedig a kutatásnak igen fontos lenne.

Egyébként pedig perspektívákról beszélni — azt hiszem — 1991-ben, Magyarországon a tudományosság vonatkozásában, különösen pedig humán területen, nem érdekes. Inkább csak reményeket lehet kifejezni. A lehetőségekről meg annyit, hogy nyilvánvalóan léteznek oktatási intézmények, kutatóintézetek, de én az igazi jövőt abban látom, hogy aki történész, legyen az tanár, vagy kerüljön akár más területére az életnek, soha ne adja fel az önálló kutatást. Lesznek publikációs és egyéb lehetőségei!

Azt gondolom, hogy a fiatal történészek számára különösen fontosak ezek a közlési lehetőségek, és ebben segítségünkre lehet a History and Society című folyóirat, amelynek a Hajnal István Kör az egyik alapítója. Azt szeretnénk, hogy ebben a folyóiratban a fiatal és tehetséges kutatók munkáját valamelyik világnyelven Európa-szerte megismerhessék. Itt minden jó munkát szívesen fogadunk.

– *Köszönöm szépen, és sok sikert kívánok a tanszék munkájához.*

– *Köszönjük. Szabad hozzátennem még valamit? Mi úgy szeretnénk kiépíteni a tanszékot, hogy a diákok ne csak órákra járhasanak be, hanem beszélgetni vagy tanácskérés szempontjából is bejöhessenek. Mindenkit szívesen fogadunk, fogadóóráinkon bárkit örömmel látunk.*

– *Köszönjük a beszélgetést.*

Egy iskolapélda a társadalomtörténet-írásban
(Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón – történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. p. 211.*)

Mit jelent az, ha egy művet egy tudományág iskolapéldájának tartunk? Vagy azt, hogy megtestesülnek benne mindazok az elvek, amelyeket az adott tudományág a maga számára követendőnek ismer el; vagy azt, hogy a mű szemléletét, módszereit tekintve az egyik első példája ezen elvek átfogó alkalmazásának, s ezáltal útmutató gyanánt szolgálhat későbbi, hasonló jellegű művek megírásakor. Tóth Zoltán könyve mindkét értelemben iskolapélda; úgy is, mint reprezentánsa a társadalomtörténeti szemléletmódnak, s úgy is, mint az egyik első magyar városmonográfia, mely teljes egészében e megközelítésmód szellemében íródott.

A szerzőt magát is sokkal inkább a társadalomtörténeti módszerek kipróbálásának szándéka, mintsem a helytörténeti buzgalom vezette a kutatás megkezdésekor. Erről így ír a bevezető fejezetben: „Végül a helyszín kiválasztásáról szólnék. Szekszárd városa egy nagyobb szociológiai-társadalomtörténeti vizsgálat tárgya volt. Nagyságrendjét és a hasonló nagyságú városok közül Szekszárd kiválasztását is a kutatás külső feltételei szabták meg. A megközelítés szempontjait, módszereit azonban nem érzem a városhoz kötöttnek, akkor sem, ha a kis mintának feltett kérdésekre adott válaszok mélyen a város történelmében, ökológiai adottságaiban rejlő karaktert hordoznak magukban”.

Ez a megközelítés — a kutatási stratégiák alapján megválasztani a kutatás tárgyát — talán szokatlannak tűnik. Korántsem arról van szó azonban, mintha a szerző pusztán érdektelen nyersanyagként kezelné a történeti anyagot, amellyel tetszés szerint bánhat, modelljeit alátámasztandó; a tárgy kiválasztásának módja nem jelenti azt, hogy a társadalmi folyamatok elemzésén belül ne adna mélyen emberközelit, átélhető képet a város lakóiról. Ezenfelül, a fenti idézetben leírt várostörténeti megközelítésmódnak van egy nagy előnye: olyan kutatási technikák kidolgozása, amelyek azután más városokhoz kapcsolódó kutatások esetében is alkalmazhatók. Ez segíthet abban, hogy olyan fogalmi rendszer teremtsődjön meg, amelynek segítségével egy nagyobb régió (ország stb.) különböző városainak egy adott időszakban jellemző társadalmi folyamatai összemérhetők lesznek; lehetővé válik e városok társadalmának összehasonlító vizsgálata, a régió-szerte jellemző fontosabb tendenciák megajzolása.

A könyv célja a mezővárosi polgárosodás folyamatának, jellemzőinek bemutatása — ezen belül, a kisemberek tömegeit érintő „kispolgárosodásé”. Ennek megfelelően a szerző érdeklődése középpontjában az általa *mezővárosi blokk*nak

nevezett rétegek állnak (birtokos parasztok, szegényparasztok, önálló iparosok és kereskedők, valamint segédek). A polgárosodás elemzésében a kulcsfogalom a mobilitás; a szerző különféle mobilitási modellekkel írja le a társadalmi átrétegződés folyamatát és feltárja a mobilitásra ható sokféle tényező összefüggéseit.

Noha a fókuszban a kispolgárosodásban érintett rétegek állnak, a szerzőnek célja „a lehető legteljesebb társadalmi rétegskála felállítására”, figyelmet fordít a felső (vállalkozói, értelmiségi) rétegre, valamint a polgárosodásból kiszorult, marginális helyzetű csoportokra (egzisztenciájukban folyamatosan fenyegetett városi proletárok) is. Éppen a lecsúszott vagy peremhelyzetű csoportokkal szembeállítva tűnik elő a kisvárosi polgárosodás lényege: a javak felhalmozása generációkon keresztül, a család és a nagyobb közösség biztonságot adó, segítő keretein belül (a peremhelyzetűeket éppen ennek a védő-segítő hálónak a hiánya teszi kiszolgáltatottá).

A kutatás egy addig kevésbé felfedezett forrástípusnak, az árvaszéki iratoknak a feldolgozásán alapul. A szerző részletesen ismerteti a forrásokkal végzett munka menetét és a közben adódó problémákat — hasznos útmutatót nyújtva ezáltal azoknak, akik a későbbiekben hasonló forrástípussal hasonló jellegű kutatásba fognának.

A források jellegéből eleve adódik, hogy a szerző társadalomtörténeti megközelítésében nagy fontosságot nyer a család; a társadalmi rétegjelenségeket, nagyobb mozgásokat alulról építkezve, a mikroközösségeken át igyekszik megrajzolni. Ez összefügg a nemzetközi tendenciákkal. A társadalomtörténet-írásban, azáltal, hogy új, addig nemigen használt források kezdtek a kutatások anyagául szolgálni — anyakönyvek, végrendeletek, hagyatéki leltárak stb. — az utóbbi két évtizedben a család világszerte reflektorfénybe került (a család- és háztartáskutatás erre a legbeszédesebb bizonyíték); emögött nyilván az a felismerés áll, hogy egy társadalmat legkisebb sejtjei működéséből kiindulva lehet igazán megérteni.

A forrásanyag feldolgozásának módja jól tükrözi azt a kétféle követelményrendszert, mely a társadalomtörténetírásban egyszerre van jelen. Egyfelől a szerző alaposan kiaknázza a kvantitatív módszerekben rejlő lehetőségeket, s a szociológia által ihletett modellezési eljárások előnyeit. Másfelől azonban világossá teszi, hogy a történész nem alkalmazhat tisztán kvantitatív eljárásokat — azért sem, mert a rendelkezésre álló adatbázis sohasem olyan egységes és teljes, mint a szociológusé, s ezért sokkal óvatosabb kezelést igényel; de azért sem, mert ha a valóságos viszonyok bemutatásának igénye vezet, akkor be kell ismernie, hogy a mikroelemzések fényében a modellek, kategóriák törvényszerűen elvesztik kizárólagos érvényüket. Eleve kritikával illeti a korábbiól rendelkezésre álló kategóriákat (pl. foglalkozáscsoportok), az általa felállítottakat pedig alaposan árnyalja, az egyéni esetek figyelembevételével.

A vizsgált forrásokból vett minta nagysága részletesebb, olykor az egyéni esetekre is kitérő elemzéseket tesz lehetővé. A nem tipikus változatok bemutatása sokkal valóságosabbá teszi az interpretációt az olvasó számára, mintha csupa elmentmondásmentes, a hipotézisek képére igazgatott modellel találkozna. Az elem-

zések minduntalan figyelmeztetnek: a történeti anyag modellezhető, számszerűsíthető, de minél részletesebben veszi szemügyre a kutató, annál inkább előtűnik az egyéni variációk változatossága, mely valamelyest mindig ellenáll a rákényszerített modelleknek.

A munka eredménye: egy igen világos, ugyanakkor árnyalt s minden összefüggésében kimerítően elemzett társadalomrajz s e társadalom átrétegződésének sokszempontú megragadása; másfelől az elméleti konstrukciók emberivé, életszerűvé tétele az egyéni sorsok bemutatása által. A szerzőnek sikerül az, ami ritkán adatik meg a történésznek: a mai olvasó számára átélhetővé, elevenné tudja tenni egy letűnt kor társadalmi viszonyait, úgy, hogy közben eleget tesz a lehetséges legnagyobb objektivitás követelményeinek. Ami nem csupán a szerzőt dicséri, hanem azokat a módszereket s azt a szemléletet is, amelynek szellemében a könyv fródott.

Hibaigazítás

Folyóiratunk két utóbbi számában számos sajtóhiba bosszanthatta az érdeklődő olvasót.

Az 1990/1–2. számunk címlapján tévesen jelent meg, hogy ez lenne lapunk 5–6., összevont száma: a valóságban természetesen a 6–7.-ről van szó. Ennél azonban jóval súlyosabb hiba az, ami folyóiratunk egyik alapító szerkesztőjének írásával és nevével történt. Szerkesztőtársunk és barátunk — aki egyébként franciaországi ösztöndíja miatt nem volt jelen a lapszám végső formába öntésénél — ez idáig Tóth Péter néven publikált, így is szerepelt a szerkesztők között; e számtól kezdve azonban Sahin-Tóth Péterként kívánta jegyezni munkáit. Ez a szándéka — a mi hibánkból — igen felemásra sikerült. Most tehát a tisztázás érdekében kénytelenek vagyunk kijelenteni: a szerkesztők névsorában Tóth Péter helyett Sahin-Tóth Péter olvasandó. Ő az egyik szerzője a Váczy Péterrel készült interjúnak. Ő fordította Michelle Bfget tanulmányát, akárcsak Fabienne Federini és Benoit Falaize írásait. Az *Annak a Keletnek vége... (avagy mit és hogyan lehet látni Párizsból. Egy új szemléletmód ígérete)* című dolgozatnak pedig ő a szerzője, s ez utóbbi természetesen nem fordítás. A névmutatóban szereplő Tóth Péter adatai pontosak, de Sahin-Tóth Péterre értendők.

Folyóiratunk idegen nyelvű különszámának (The European Paradigm. Papers of the ISHA 1990 IN International Conference) szerkesztői között szintén Sahin-Tóth Péternek kellett volna szerepelnie. Ráadásul — a baj nem jár egyedül — ebből a listából kimaradt egy másik szerkesztőtársunk, Zsinka László neve is.

Ami a többi sajtóhibát illeti, engedjessék meg nekünk, hogy Pálóczi Horváth Ádámot idézzük, aki a *Felfedezett útok* című regényének végére mellékelte rövid hibajegyzéket így rekesztette be: „A többi akár nagyobb, akár apróbb hibákat igazítsd, barátom, amint tudod!”

Érintett szerkesztőtársainktól, szerzőinktől és olvasóinktól elnézést kérünk.

A (többi) szerkesztő

E számunk szerzői

Baják László

Jelenleg a Legújabbkori Történelmi Múzeumban múzeológus

Czoch Gábor

V. éves történelem-francia szakos hallgató (ELTE BTK)

Fazekas Csaba

V. éves történelem-muzeológia szakos hallgató (ELTE BTK)

Dr. Ravasz István

1989-ben végzett az ELTE BTK történelem szakán, jelenleg történészként dolgozik a Hadtörténelmi Múzeumban

Sándor Demeter Lajos

kutató, Sepsiszentgyörgy

Szabó Gábor

IV. éves történelem-angol szakos hallgató (ELTE BTK)

Szívós Erika

IV. éves történészhallgató (ELTE BTK)

Tóth Árpád

IV. éves történelem-szociológia szakos hallgató (ELTE BTK)

Zsinka László

V. éves történelem-latin szakos hallgató (ELTE BTK)

Sic itur ad astra

Repertórium

Tanulmányok

- Barta Róbert: A numerus clausus és a baloldali magyar zsidó politikai közvélemény 5–6. sz. 8. oldal
- Berend Nóra: Egy európai Japánban, William Adams és a „Shogun” 4–5. sz. 49. oldal
- Biget, Michelle: Forradalom a politikában, forradalom a zenében. Találkozások és ellentmondások 5–6. sz. 148. oldal
- Dombi Gábor: Egy befejez(het)etlen történet (Képek az izraelita felekezet életéből) 1987. 5–6. sz. 33. oldal
- Hiller István: Európai protokoll és magyar politika (Változás és alkalmazkodás a koraiújkori diplomáciai szokásrendben) 4–5. sz. 5. oldal
- Horn Ildikó: Esterházy Pál: Itinerarium in Germaniam. 1653. 4–5. sz. 21. oldal
- Kreutzer Andrea: A cenzúra Rákóczi államában 3. sz. 5. oldal
- Kulcsár Árpád: Erdélyi sötét I. Apafi Mihály uralkodása idején 1. sz. 5. oldal
- Pósán László: A Német Lovagrend „államalapítási” kísérletei Kelet-Európában 5–6. sz. 69. oldal
- Tordai György: Egy XV. századi főúri család familiárisai 2. sz. 5. oldal
- Várkonyi Gábor: Wesselényi Ferenc nádor 1. sz. 75. oldal

Forrásközlések

- Deák Eszter: Két magyarországi értelmiségi a jakobinus szövetkezés után (Glatz Jakab két levele Schedius Lajoshoz) 2. sz. 48. oldal
- Szántay Antal: „Ungarische Reuter-Bestellung”. (Forrásközlemény a tizenötéves háború történetéhez) 4–5. sz. 57. oldal

Közlemények

- Csepregi Zoltán: Egyetlen iod 5–6. sz. 5. oldal

- Falaize, Benoit: Az európai paradigmáról: gondolatok néhány
(szellemi) zsákutcáról 5–6. sz. 168. oldal
- Federini, Fabienne: Rlég már a Keletből 5–6. sz. 170. oldal
- Morenth Péter: Kanadai magyar fiatalok a népi kollégiumokban
(Adalékok a NÉKOSZ nemzetközi
tevékenységéhez) 3. sz. 15. oldal
- Romhányi Beatrix: A tatárjárás után elsorvadt ispánsági központok
kérdéséhez 5–6. sz. 122. oldal
- Romhányi Beatrix: Megjegyzések Ovidius géta nyelvű verseiről 3. 36. oldal
- Sahin-Tóth Péter: Annak a Keletnek már vége ... (avagy mit és
hogyan lehet látni Párizsból. Egy új szemléletmód
ígérete.) 5–6. sz. 171. oldal

Beszámolók

- Ábrahám Barna: A Magyar Történezhallgatók Egyesületének
krónikája 4–5. sz. 115. oldal
- Ábraham Barna: A Magyar Történezhallgatók Egyesülete elmúlt
félévi tevékenysége 5–6. sz. 175. oldal
- Czoch Gábor: A bicentenárium a Le Monde hasábjain 4–5. sz. 105. oldal
- Novák Attila: „Zsidóság a magyar történelemben (XIX–XX. század)”
Beszámoló a konferenciáról 5–6. sz. 59. oldal
- Sághy Marianne: Történész voltam Oxfordban 1. sz. 117. oldal
- (Sz. M.): A VII. Nemzetközi felvilágosodási konferenciáról 1. sz. 129. oldal
- Sahin-Tóth Péter: Beszámoló az MTE képviselőinek a Tours-i
Francois Rabelais Egyetemen tett látogatásáról 4–5. sz. 117. oldal
- Zsidi Vilmos: Beszámoló a II. Egyetemi Levéltári Napról 2. sz. 101. oldal

Beszélgetések

- Bős-Nagymaros egy régész szemével. Beszélgetés Soproni Sándorral.
(Grynaeus András interjúja) 4–5. sz. 101. oldal
- „... sokat tanultam a marxista történetírásból is ...” Beszélgetés
dr. Szántó Konrád ferences főiskolai tanárral.
(Zsidi Vilmos interjúja) 3. 39. oldal
- Beszélgetés Váczy Péter professzorral (Szilágyi Márton, Sahin-Tóth
Péter és Völgyesi Orsolya interjúja) 5–6. sz. 141. oldal

Visszatekintés

- Mályusz Elemér: Turóctól Thuróczyig (Soós István jegyzeteivel)
5–6. sz. 128. oldal

Kritikák

- Gyurkó László: 1956. Előtanulmány és oknyomozás (Dupcsik Csaba)
4–5. sz. 123. oldal
- Pomogáts Béla: Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban (Szilágyi Márton) 2. sz. 80. oldal

Ismertetések

- Blazovich László: A Körös–Tisza–Maros-köz középkori településrendje
(Kis Domokos) 2. sz. 90. oldal
- Erdei Aranka: Békés megye társadalma és gazdasága 1828-ban
(Sahin-Tóth Péter) 2. sz. 95. oldal
- Fraisse, Geneviève: La Muse de la raison, démocratie exclusive et
différence des sexes. (Az értelem múzsája, a kirekesztő
demokrácia és a nemek különbözősége.) (Fabienne
Federini) 5–6. sz. 163. oldal
- Godineau, Dominique: Citoyennes tricoteuses, les femmes du peuple
à Paris pendant la Révolution française (Kötőgető
polgártáranők, Párizs népének asszonyai a francia
forradalomban) (Benoit Falaize) 5–6. sz. 165. oldal
- Horváth Lajos: A Galga-mente történetének frott forrásai 1686–1711
(Fazekas Csaba) 4–5. sz. 131. oldal
- Németh Amadé: Az Erkelek a magyar zenében (Az Erkel-család
szerepe a magyar zenei művelődésben) (Mesterházi
Gábor) 4–5. sz. 135. oldal
- (Hofer Tamás és Niedermüller Péter szerk.): Hagyomány és
hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény. (Csupor
István) 3. sz. 51. oldal
- Popescu, Alexandru: A géta-dák kultúra (Horváth Attila) 3. sz. 47. oldal

Folyóiratunk különszáma idegen nyelven jelent meg 1991. áprilisában és az ISHA
1990. évi konferenciáján elhangzott hozzászólásokat tartalmazza:

Bahchevanov, Rosen: Between Republic And Empire (the Making of the Roman Imperial Cult)	18–28. oldal
Bjerregaard, Jens: Stalin's Concept of Nation	101–104. oldal
Falaize, Benoît: Du Paradigme Européen: Reflexion sur quelques Impasses	16–17. oldal
Federini, Fabienne: „Citoyenneté ou nationalité”: Analyse d'un débat	105–109. oldal
Fogarasi Enikő: Remarks Concerning The Hussite Movement	31–41. oldal
Georgiev, Emil: The (Distorting) Mirror	117–120. oldal
Gjuzelev, Bojan: Die Veränderungen in Osteuropa 1989–1990 und auf der Balkanhalbinsel	89–92. oldal
Golev, Jaroslav: The Miscalculation	93–97. oldal
Harrington, Austin: To What Extent Were The Ideas Of Friedrich Nietzsche (1844–1900) An Influence On Hitler And His Intellectual Following?	55–65. oldal
Kala, Tiina: Religious And National Tolerance And Intolerance In Estonian History	74–78. oldal
Latkovskis, Ainars — Selga, Nauris: Republic Of Latvia In 1918–1940: The Political Aspects Of Formation And Loss Of State's Independence	85–88. oldal
Lena, Tchinyayeva: National Self-Determination Concept In The Ideas Of Czech Realists	98–100. oldal
Mentjox, Gerard: Erasmus — Example Of Tolerance And Radicalism	7–11. oldal
Safronov, Anton: The West: Look From The USSR	66–73. oldal
Simms, Brendan: Mitteleuropa: Rebirth Of An Idea	12–15. oldal
Stelian, Obiziuc: Tolerance And Intolerance At Dimitrie Cantemir	79–84. oldal
Ungureanu, Mihai-Razvan: Cultural Ethnocide In Bessarabia 1940–1985.	110–116. oldal
Ursutiu, Adrian: The Byzantine Empire And The North-Danubian Territories During Justinian's Epoch (527–565)	29–30. oldal
Vörös Boldizsár: Die Darstellung der Sowjetunion an der Budapester Antibolschewistische Ausstellung im Dezember 1941	42–54. oldal

A számban ezeken kívül közöljük négy, el nem hangzott hozzászólás összefoglalóját, valamint az ISHA Alapító Nyilatkozatát is.